

Keşf-i Kadîmden Vaz’-ı Cedîde

İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

F

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Sıracettin ASLAN

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-83-2
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

F

Keşf-i Kadımden Vaz'-ı Cedide İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Sıracettin ASLAN

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım Divan Kitap

Baskı - Cilt

Step Ajans Matbaacılık Tanıtım ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78
34200 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 88 46

© DİVAN KİTAP

Bu kitabın tüm hakları "Editörler Kurulu"na aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Kitapta yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2019

Kayapınar Belediyesi

Kadim Akademi

İlim Yayma Cemiyeti

*Bu çalışma Kadim Akademi, Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti ve
Kayapınar Belediyesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.*

DİVAN KİTAP

Tahtakale Mah. Ayçiçeği Sokak
Nu: 8/10 D: 6 Avcılar - İstanbul
Tel: (212) 803 40 42

www.divankitap.com.tr

divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

İSLÂM DÜNYASINDA BİLGİ VE BİLİM TASAVVURUNUN YENİDEN İNŞÂSI

-FUAT SEZGİN MERKEZLİ BİR İNCELEME-

F

Mevlüt Uyanık
Hitit Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

Birçok alanda yeni krizlerle karşı karşıya olan insanlığı huzura kavuşturabilecek *yeni bir medeniyet tasavvuru* üzerine düşünmek gerekiyor. Hz. Muhammed'e (sav) gönderilen İslâm, ahlaki ve sosyal bir düstur anlamında sadece bir din vaz etmekle kalmadı, aynı zamanda bir zihniyet değişimini de gerçekleştirdi. Kısa sürede kendine özgü ve özgün bir medeniyet oluşturan bilgi, bilim tasavvuru geliştirdi. İlk dönem kaynaklarına bakıldığında bilgi ve bilginin elde edilerek tasnifi; duyular, akıl ve haber-i mütevatir, yani insanlığın bilgi-bilim ve teknolojiadaki birikiminin sürekliliğinin tahliliyle başlaması önemlidir. Bu açıdan bilim tarihi aslında düşünce faaliyetlerinin de tarihidir. Çünkü insanlığın geleceği ile bilim birbirine kopmaz bağlarla bağlıdır.

Bu bağlamda İslâmiyet 610 yılında yeni bir bilgi, bilim ve medeniyet tasavvuru iddiasıyla tarihe müdahale etti. Miladi 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret edilmesini yeni sistemin hareket noktası olarak görüldü ve yeni yıl, yeni başlangıç olarak görüldü. Kadim kültür ve medeniyetlerin (Minos ve Miken kültürlerinin ürünü olan Antik Yunan, Bizans, Mısır ve Babil kültürlerini sentezleyen Helenistik tasavvur, Hind, Sasani/Fars, Çin ve Harran bölgesindeki-Fisagor akımından etkilenen-Sabiî kültürleri) verileriyle yüzleşti. Kısa sürede bu kültürlerle ait eserleri tercüme edip, onları özümseyen âlimler ortaya çıktı. Bunu anlamak için öncelikle güçlü bir tarih bilgisi ve bunun felsefesini yapmak gerekir.

Bu bilim insanları ürettikleri bilgileri talebelerine aktaran bir eğitim sistemi kurdu, hem de bu teorik aktarıma ilaveten yeni keşif ve icatlarda bulunarak kendine özgü bir bilgi ve bilim medeniyeti oluşturdu. İslâm kültürü ve medeniyetinin bilimler tarihi verilerinin öncelikle İspanya/İberya üzerinden Avrupa'ya

nakli, buradaki ilmi dirilişi ve kültürel uyanışı (Rönesans) tetiklemesi, bunun sonucunda oluşan bilim ve sanayi devrimi bu sürekliliğin göstergesidir.¹

Bu bağlamda Antik, Orta Çağ-skolastizm ve Yeni Çağ ayrımlarının ne derece tutarlı olduğu üzerinde durulmalıdır. Orta Çağ şeklinde adlandırılan dönemde, İslâm bilimlerinin Rönesans/dirilişini yaşadığı, Koyre'nin ifadesiyle “*Latin barbarlığı karşısında kendine özgü seçkin eğitici rolü*” olduğu unutulmamalıdır. Bunun devlet yönetimi, diplomasi ve iktisat ile ilgili boyutlarını ayrıca incelemek gerekir.²

¹ Fuat Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und İslamkunde: Arabische Sparche, Pilologie*, Frankfurt 1990/1410, c. 1, Önsöz, s.7 vd., c 7, 1991/1411, s. 3, 98, Bu cilt tamamen tarihe ayrılmıştır. İslam öncesi enbiya ve evliya tarihi, Arabistan adası, Fars bölgesi hakkında bilgi veren Sezgin, özellikle Taberi ve İbn Haldun hakkındaki bibliyografyaları verir (s. 202-234). Aynı hacimli çalışmanın 11 cildinde, İslam'da yönetim teorileri, hilafet ve diğer üst kademe yöneticilere dair eserler ile iktisatta dair bilgilere yer verir (s. 193-207). 8. ciltte ise İslâm medeniyetinde ortaya çıkan siyasi ilimleri inceler. Bu bağlamda sömürgeci ve emperyalist güçler ve bunlara karşı özgürlük arayışlarını, Arap birliği ve İslâm birliği hareketlerini ve kavmî yapılara dair çalışmaları sayar. İhvan-i Safa'yı usuliyun/fundamentalist kategorisinde yer verir. Batılı ideolojiler ve düzenlerle olan mücadeleler, çatışmalar, demokratik yönetim şekilleri ve sosyalizm hakkındaki kaynakçaları verir (s. 2-133). Sezgin'in dünya kütüphanelerinde bulunan Arapça el yazmalarına dair eser, *Tarihu't-turasi'l-Arabi* adıyla Mahmud Fehmi Hicazi tarafından çevrilmiştir. İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye Üniversitesi tarafından basılmıştır. Riyad 1983/1403, Sezgin; Önsöz, c. 1, s. 7 vd; Bu çevirinin birinci cildin ikinci kısmında dünya tarihi ve İslam devletleri tarihinin tedvini hakkındaki eserleri (s. 119 vd) verir. Colin A. Ronan; *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun, Tübitak, Ankara 2003, s. 13, 29, 118, 223, 299 vd; Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Eserin muhtasarını hzl. Mübahat Türker-Küyel, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1996, s. 1-2, 91, 107; a.mlf, *Turkish Contributions to Scientific Work in İslâm*, TTK, Ankara 198, s. 1 vd; Ebu el-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir el-Fergani, *Cevami ilm en-nucum ve Usul el-Harekat es-Semaiyye*/Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları, çev. Yavuz Unat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 9-13; Gert Schubring, “Recent Research on Institutional History of Science and Its Application to İslâmic Civilization” “Science in İslâmic Civilisation, edit. E.İhsanoğlu ve Feza Günergun, İrcica, İstanbul 2000, s. 1-17, 19; Pervez Hoodbhoy, *İslam ve Bilim: Bağnazcılığa Karşı Akılcılığın Savaşımı*, çev. Eser Birey, Cep Yayınları, İstanbul, 1993, s. 24, 41; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 9-12; a.mlf, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 27-38; Mevlüt Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Elis Yay., Ankara, 2012, s. 90-99; M. Rıza Hakimi, *İslam Bilim Tarihi*, çev. Hüseyin Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 47, 105-108, 146-165; Lütü Göker, *Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslam Bilginlerinin Yeri*, MEB, İst., 1998, s. 27.

² Bilim tarihi yazımında bir dönüm noktası olan, yeni pozitivizm öğretisinin duyumcu-deaneyci bilim anlayışını eleştiren, T. S. Kuhn ve P. K. Feyerabend'in fikirlerini etkileyen

Bunun için de medeniyetler tarihi, Kadim Doğu ve Yunan medeniyetlerinin kültürlerini, bilim tarihini, Batılı ülkelerin küresel bir güç haline gelmesini, buna karşı mücadele etmeye çalışanları analitik ve eleştirel bir zihniyetle bilmek gerekir.³ Burada kültürden kasıt, bir toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerlerden teşekkül eden bütünlük olup, her bilgi ve değerleri içerir. Bu anlamda onu diğer cemiyetlerden ayırt eden özel bir hayat tarzı temin eder. Yani bir toplumun duyuş ve düşünüş birliğini, her türlü yaşayış, düşünce ve sanat varlıkları, manevi özelliklerinin bütünüdür. Medeniyet ise uluslararası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama varlıklarının bütünüdür. Bu açıdan bilgi ve teknik vasıtalarla sahip olmayı da ifade eder. Bir milletin kendine özgü bir medeniyet oluşturması, ürettiği fikir ve sanat hayatıyla eriştiği düzeyi, maddi ve manevi varlığının toplamını ifade eder. Burada kültürün hususi boyutu medeniyette umumi hale gelir. Milli olan kültür, medeniyette uluslararası hale dönüşür, dolayısıyla medeniyet kültürlerde doğar. Mümtaz Turhan'a göre, kültür takınılmış tavır, medeniyet ise bilme ve yapabilmedir. Dolayısıyla Batı medeniyeti içinde Yunan, Fransız, Alman, İngiliz kültürü bulunur. İslâm medeniyetin de farklı kültürlerden hareketle oluşturulması böyledir.⁴

Bu hususların günümüzde derinlemesine incelemeyi hayatının en önemli hedefi haline getiren yakınlarda vefat eden Fuat Sezgin hocamız, günümüzün en

Alexandre Koyre'nin (1882-1964) Modern/çağcıl düşünce hakkındaki değerlendirmesi için bkz. *Bilim Tarihi Yazıları*, çev. Kurtuluş Dinçer, Tubitak, Ankara 2000, s. 1-14; Thomas S. Kuhn *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1970, Eserin Türkçesi için bkz. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Nilüfer Kuyas, Alan Yayınları, İstanbul, 1995; Etienne Gilson'dan hareketle düşünce tarihinin antik-orta/skolastik ve yeniçağ diye ayrımın tutarlılığının sorgulanması için bkz. Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağın*, s. 11.102-107 Bilimin tarafsızlığı meselesine Karl Popper ve T.S. Kuhn'un yaklaşımı ve kısmen eleştirisi için bkz. Karl Popper, "Conjectures and Refutations" *Introductory Readings in the Philosophy*, edit: E. D. Klemke, R. Hollinger, D. W. Rudge, Prometheus Books, New York, 1998, s. 29-37; Thomas S. Kuhn, "The Natural and the Human Sciences" *Introductory Readings in the Philosophy*, edit: E. D. Klemke, R. Hollinger, D. W. Rudge, Prometheus Books, New York, 2008, s. 110 vd; Hoodbhoy, *İslam ve Bilim*, 27 vd; Glyn Ford, İslam Biliminin Yeniden Doğuşu, *İslam Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yayınları. İstanbul, 1990, s. 49-52; Mevlüt Uyanık, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, Önsöz, Fecr Yayınları, Ankara, 2012, s. 13-18.

³ Fuat Sezgin. *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: Arabische Sparche, Pilologie*, Frankfurt, 1991/1411, c. 6, s. 3 vd.

⁴ Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 30-31; krş. Mevlüt Uyanık, "Bir Bilim Ahlakı Mümkün mü?, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, ed. M. Uyanık, Fecr Yay., Ankara, 2012, s. 183 vd.

önemli bilim ve medeniyet tarihi uzmanlarından birisiydi. Onun akademik hayatının hedefi ve kullanacağı yöntemi asistanlığının ilk günlerinde DİB Ahmet Hamdi Akseki'nin talebiyle Muhammed el-Behiy'in *İslâm Düşüncesinin İlahi Tarafı* adlı eserin ilk cildini çevirdiğinde belirttiği görülmektedir. Burada kültür tarihçisinin hedefinin İslâmiyet'in zihni mirasını açıklamak olduğu belirtilmektedir. Kültür tarihçisinin oryantalistlerin söyledikleri şüpheci tutuma rağmen *"İslâm'ın zihni hayatını incelerken Yunan kültürünün etkisini her türlü garazdan uzak bir münekkittir olarak mecrasına kendiliğinden bir yön vermeyerek ve/ya hiçbir değişiklik yapmayarak bu hayat akıntısını dikkatle göz önüne alması"* üzerinde durulmaktadır.⁵

Bu çerçevede Müslüman âlimler, varlık (Tanrı-Evren), bilgi ve değer üzerine durmuşlar, özellikle Tanrı ve evren ilişkisinin nasıl olduğu ve evreni niçin yarattığı, bu teorik bilgilerin hayata nasıl aktarılacağı (medeni ilimler) üzerinde durmuşlardır. Bunun için öncelikle dil ve düşünce arasındaki irtibatının nasıl kurulacağına dair bir dil felsefesi ve her seviyede insana tutarlı bir şekilde nasıl anlatılacağına dair farklı yöntemler (burhan, cedel, hitabet, şiir ve sofistai) içeren Mantık disiplini üzerinde durmuşlardır. İlimlere bu şekilde giriş yapılması, İslâmiyet'in kendine özgü bir bilgi ve bilim paradigması oluşturduğunu gösterir.

Bu durum, *"bilgi ve bilim türlerinin tasnifinin önemi, bilgi nedir, kaynakları, sınırları nelerdir?"* gibi felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren şekillenen çeşitlerinin İslâm dünyasında hemen karşılık gördüğünü gösterir. Birçok varlık alanı vardır ve öznenin bu varlık alanlarına yönelimi sonucu ortaya çıkan bilgi türleri de çeşitlidir. Sosyolojik, psikolojik, teolojik bilgilenmelerde suje-obje ilişkisi farklıdır; bu farklılık tanımlamalara da yansımaktadır. Dolayısıyla her bilgi türünün diğer bilgi türünden ayırıcı özelliklerinin tespiti gerekmektedir.⁶

⁵ Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahi Tarafı*, DİB Yay., no: 27, Ankara, 1948, s. 7 vd; Çevirdiği eserin İslâm düşüncesinin ilk çağını, yani diğer kültürle karşılaşmadan önceki yapısını, sonra temel inanç esaslarından sıyrılmadan Antik felsefeyle nasıl yüzleştiğini, 3 ciltte de Mutezile ve eşari kelmacılarıyla İslâm mutasavvıflarının Yunan mirası karşısında aldıkları tutumları incelemesinin önemi üzerinde durarak, bir nevi ileride yapacağı bilimler tarihi araştırmasına yönelik tavrını belirtmiş olsa gerektir. Sezgin, Önsöz, s. I.

⁶ Muhammed Zeki Kirmani, "Çağdaş İslâm Bilimine Giriş Nasıl Olmalıdır?", Çev. M. Uyanık, *Çağdaş İslâm Bilimine Giriş*, ed.: M. Uyanık, Fecr Yay., Ankara, 2012, s. 71 vd.; Michael Robert Negus, "İslami Bilim Kavramı ve Müslüman Bir Bilim Adamının Düşünce Modelleri", çev. Aygün Akyol, aynı eser içinde, s. 75 vd.

Burada dikkat çekmek istediğimiz tanım, bilgi, “*test edilmiş, haklı kılınmış doğru inanç*”tır şeklinde olmalıdır. Bilgiyi bir inanç tarzı şeklinde sunmak, hem bilginin hem de inancın aynı objelere sahip olduğunu gösterir. Burada inanç (belief) ve “doğru” (truth) ve doğrulanmış, haklı kılınmış, muhakeme ve test edilmiş (Justified) sözcüklerine dikkat edilmelidir. Çünkü bu “bilgi”den, evreni anlama ve açıklamaya yönelik olan gözlem ve deney üzerine kurulu bilgilerin sistematik ve organize edilmiş şekli olan “bilim/science” üretilmektedir.

Bu tespit, bilginin yöntemleri ve amaçları göz önünde bulundurularak diğer bilgi türleri olan gündelik bilgi, dinsel bilgi, teknik bilgidен farkını gündeme getirmektedir. Özellikle araştırma alanımız olan bilimsel bilgiye gelirsek, belirli bir alanda belirli bir yöntemle elde edilen ve birikimsel olarak artan, ilerleme gösteren bilgi türü olarak tanımlanır. Bilim ise bu bilginin düzenli, sistemli hale getirilmiş şekli olup, hem bir bilgi kümesini hem de bir etkinliği ifade eder.⁷

Görüldüğü üzere “(B)ilim” terimi Tanrı-evren ve tabiat irtibatına dair bilgilenmelerin sonucunda ortaya çıkan “*sistemli fikri faaliyet*”ı ifade eder, bunu gerçekleştiren kişiye de “Âlim” denir. Eğer âlim; varlık, bilgi ve değer üzerine eleştirel, tutarlı, rasyonel, sistematik, bütüncül bir sistem oluşturabiliyorsa ona filozof denilebilir. Bu anlamda bilgi, kişinin bilen (âlim) ismini alabilmesi için edinmesi gereken bir gerekliliktir. Bilgi/ilim artık öyle bir vasıftır ki, bununla yaşayan kişiden cahillik, şüphe veya sanı uzaklaşır.⁸

Bu bağlamda felsefe ve bilim, temelde, birlikte doğmuştur denilebilir. Çünkü felsefi düşünce, tarih boyunca bilimsel araştırmanın kavramları, yöntemleri ve

⁷ Genel olarak bilgi, insan (özne) ile çevresi (nesne) arasında kurulan ilişki sonucunda ortaya çıkan ürün olarak tanımlanır. “*Bilgi ve bilmek*”, tanımak, kavramak, onaylamak anlamlarında kullanılır. Objeye, yani bilinen nesneye, özne yani bilen kişinin dışındaki her şey olarak görülürse, bilgi kaynakları/kökene, algılanması, sınırları, bunların “doğruluk”, “gerçeklik” ve “temellendirme”sinin nasıl yapılacağıyla bilgi bilim yani epistemoloji ilgilenir. Bilmenin ne olduğu, bilginin nasıl elde edildiği, bilgiyi oluşturan etkenlerin neler olduğu sorusu bilginin kaynağı meselesini oluşturur. Bilginin kaynağı salt akıl mıdır, deneysel midir, sezgi midir vb. soruların cevaplarını arayan; felsefi akımlar vardır. Her ekolün amacı, doğru bilgiye yani gerçeğe uygun bilgiye ulaşmaktır. Bu bağlamda üretilen bilgi’nin birçok çeşidi olması normaldir, zira toplumsal bir varlık olarak insanın (öznenin) çevresiyle (nesne) ilişkisi çok boyutludur. Aslında dünyanın ve insanın yeniden keşfi, felsefenin varlık problemini öncelemesini bırakıp, bilginin mahiyeti, sınırları üzerine düşünmesiyle olmuştur da denilebilir. Ural, *Bilim Tarihi*, s. 30-31; Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, s. 17-22. Celal Saraç, *Bilim Tarihi*, MEB, Ankara, 1983, s. 1-3.

⁸ Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*, Leiden, 1970, s. 52, 66.

ölçütleriyle yakın ilişki içinde olmuştur. Felsefi düşünce, bilimsel düşünceden güç almış ve kendini sürekli yenilemiştir. Daha doğrusu felsefe-bilim ilişkisi, her iki alana yeni değişmelere ve gelişmelere kaynaklık etmektedir. Örneğin kültürel dirili/uyanış olarak nitelenen Rönesans Antikçağ kaynaklarına dönerek gerçekleşmiş, ama edebiyat ve felsefede, özellikle de Antik Çağın karşısında olan bir takım sonuçlara ulaşılmıştır. Şafak Ural'ın deyişiyle Rönesans düşüncesi Orta Çağ düşüncesine karşı tutumunu Antikçağ düşüncesinden hareketle oluşturmuş, ama sonuçta Antik Çağ düşüncesini kökten değiştiren bir süreç olmuştur. Rönesans'ın önemi yeni bir kültür hareketi olarak ortaya çıkıp, birçok alanda yeni anlayışlar ortaya çıkarmasındadır.⁹ Özellikle Rönesans'ın teşvik ettiği hümanizm ve düşünce hürriyeti, matbaanın da yardımıyla 16.yy itibaren fikri, siyasi ve bazı sosyal faktörler dolayımında dinde yenileşmeyi getirdi ve Hristiyanlık'ta reform yapıldı, Protestanlık akımı ortaya çıktı. Buna yönelik de Papalık karşı reformasyon sürecini başlattı. Bu hareketler Rönesans boyunca bilimin gelişmesi ve uygulanması üzerinde derin etkiler yapmıştır.¹⁰

Tekrar bilgi, bilim ve felsefe irtibatına dönersek, bilim, incelediği olay ve olgular arasındaki ilintileri açıklar, “nasıl” sorusunun cevabını arar. Felsefe ise, bu ilintilerin özüne, temeline inmeyi hedefler, burada “niçin” sorusu önemlidir. Bu anlamda, felsefe, “bütün var olanların bilgi ve insanın değer yargıları konusunda, nihai açıklamalar yapmayı bırakır. Zihnin kendi ürünlerine yönelen refleksif (derin) düşünce ile bilgi ve bilimleri temelini irdelemeye başlar. Artık felsefe ile bilim arasında bir iç içe geçme değil, karşılıklı etkileşme söz konusudur. “*Neyi bilebilirim ve bilim nasıl meydana geliyor?*” sorusu önemlidir. Bu anlamda felsefe, spekülatif düşünceye tekabül eder. Bunun pratiğe aktarımı ise teknolojidir. Felsefe ve bilim ilişkisinde önemli olan nokta, felsefenin, deneysel bilgi vermediğini, bu anlamda, dünyanın yapısını ve işleyişini tasvir etmeye çalışan bilim ile rekabet etmek gibi bir gayesinin olmadığını unutmamaktır. Buna ilaveten bilim insanı ve filozofun farklı kategorilerde çalıştığını düşünmek, felsefenin sadece filozofların yapacağı bir etkinlik gibi algılanması da sorunludur. İster fizikçi bilim

⁹ Şafak Ural, *Bilim Tarihi III: Modern Çağ, Bilim ve felsefenin Ortak Gelişimi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1994, s. 9-10.

¹⁰ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 304-305.

insanı ister filozof tarafından müzakere edilmiş olan felsefi konu yine felsefi olarak kalacaktır.¹¹ Görüldüğü üzere, filozof bilim insanı, doğaya ait gerçekleri basit bir şekilde bir araya getirmenin ötesine geçip, bu gerçekler arasında kurulan mantık ilişkilerinden meydana gelen ve bir varsayım ya da bir teori ortaya koymaya imkân veren bir sistem kuran kişidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu teorinin formüllendirilmiş olduğu dönemin genel bakış açısıyla yoğrulduğudur. Bu anlamda teori, bazen paradigma diye de adlandırılır.¹²

Bunu ayrıntılı temellendirmek için öncelikle, bilimin büyük bir entelektüel macera olduğunu belirtmek gerekir. Bilim yapmak için gözlem ve deneylerle elde edilen delillere dayalı sıkı bir disiplin ile şekillenmiş canlı ve yaratıcı bir hayal gücü gerekir. Bu noktada ilk medeniyetlerde bilimin doğaya ve ruhlara dayanan açıklamaların bir karışımı olduğunu hatırlamak gerekir. Din adamları bir taraftan doğadan kaynaklanan bilgilere sahipken, diğer taraftan da Tanrı hakkında konuşuyordu, dolayısıyla bilim ve din arasında çatışma yoktu, her ikisi de gerçek dünyanın farklı yönlerini bağlamaya çalışıyordu.¹³

“İSLÂM BİLİMİ” Mİ, “ARAP BİLİMİ” Mİ?

Fuat Sezgin’in çalışmalarına baktığımız zaman Arapça yazıldığı için “*Arabis-tik Çalışmalar*”, “*Arap Bilimi*” ve/ya “*Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*” ifadelerini tercih ettiğini görüyoruz.¹⁴ Bu tabirlerin “*İslâm Bilimi*” ve “*İslâm Bilim Tarihi*” yahut “*İslâm Medeniyetinde Bilim*” ifadeleriyle mukayesesini ve hangisinin kullanımının tutarlılığı olduğunu ana hatlarıyla analiz edelim:

Günümüzün en meşhur bilim tarihi uzmanlarından biri olan Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi* adlı eserinde İslâm topraklarında üretilen bilimin tarihine “*Arap Bilimi*” denilmesini tam olarak tutarlı görmez. Ona göre, bilim, İslâm medeniyetinin beşiği olacak bölgede Hz. Muhammed’in zamanından bir kaç yüz yıl önce

¹¹Uyanık, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, Önsöz, s. 9-20; a.m.f, Felsefi Düşünceye Çağrı, 85 vd; Ernan McMullin, “is Philosophy Relevant to Cosmology”, *Modern Cosmology and Philosophy*, ed. John Leslie, Prometheus Books, New York, 1998, s. 41 vd.

¹² Paradigma özellikle bilim tarihi ve felsefesinde, tüm bilimsel teorinin, yöntemlerin ve yaklaşımların değişmesine yol açan temel değişme anlamındadır. Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 5.

¹³ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 5-8, 267.

¹⁴ Fuat Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ve Kültür Bakanlığı, İstanbul, 2008, Önsöz, s. 16; Sefer Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, Timaş Yay., İstanbul, 2018, s. 16-18.

farklı inançlara sahip farklı ırktan kişilerin katkıda bulunduğu bir süreç söz konusudur. Bu süreç analiz edilince İslâmiyet dünya tarihinde hem kendi hesabına büyük bir medeniyet olarak, hem de eskiçağ medeniyetleriyle modern dünyada oluşmaya başlayan medeniyetler arasında aracı olarak önemli rol oynadığı görülecektir. İslâmiyetin katkısının bu iki yönü bilimin tarihine de yansımıştır.¹⁵

Ronan'ın bu kanaatte olmasına ragmen ilgili bölümü “*Arap Bilimi*” diye vermiştir. Ancak eseri çevirenler “*İslâm Medeniyetinde Bilim*” başlığını tercih etmişler. Gerekçelerini ise şöyle temellendirmişlerdir: “*Uzun yıllar “Arap” ve “İslâm” sıfatıyla tanımlanan bilim faaliyetlerini adlandırma meselesi Milletlerarası Bilim Tarihi ve Felsefesi (IUHPS) Hamburg’da 1989 yılında düzenlediği konferansta müzakere edilmiş, “İslâm Medeniyetinde Bilim” ifadesi genel kabul görmüştür. Arap tanımlamasının ırki bir ifade olmadığı kabul edilse bile Türkçe, Farsça ve diğer Müslüman halkların kendi dillerinde ürettiği eserleri dışladığı için yeterli değildir, denilmiştir. İslâm tanımlaması da gayr-i müslimlerin katkısını göz ardı etmektedir. İslâm Medeniyetinde Bilim ve Teknoloji Milletlerarası Komisyonu adında yeni bir komisyon kurularak bu katkıların kapsayıcı bir şekilde izah edileceği düşünülmüştür.*”¹⁶

Aynı tespit, Rüşdü Raşid’in editörlüğünü yaptığı eserde de görülmektedir. Çevirmenler, “Arabic Science” yani “Arapça bilim” yerine “İslâm Bilimi” ifadesini tercih etmişler. Raşid’in bununla “*tıpkı Grek bilimi ya da Latin bilimi dediğimizdeki gibi Arapça yazılan bilimsel eserleri kast ediyoruz*” dediğinden hareketle bu tercihi yaptıklarını belirtirler. Raşid, Aydınlanma çağıının odağı olduğu dönemlerin (18.yy) bilim tarihinin bir disiplin olarak doğduğunu ve İslâm medeniyeti bünyesinde geliştirilen bilimlerin de bu anlamda hurafelerin ve karanlıkların hüküm sürdüğü bir dönemde aydınlanmanın devam ettirilen gelişiminin garantisi olarak görülmesini önemser.¹⁷

¹⁵ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 223.

¹⁶ Ronan, *Bilim Tarihi*, çevirenlerin sayfa 223’deki dipnot açıklaması.

¹⁷ Rüşdü Raşid (ed.), *İslam Bilim Tarihi*, çev. Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006, s. 15 Önsöz, s. 7; Alparslan Açıkgenç, *İslâmic Science: Towards a Definition*, ISTAC, Kula Lumpur, 1996, s. 33 vd; Burada İslam biliminin bir hayat tarzı olarak İslamiyet’in bir parçası olduğu, onun fikri ve ahlaki dünyasından kopuk bir şekilde öğretilmeyeceği tezi üzerinde durulmaktadır. İslami değerlerin geniş kapsamlı çatısı içinde bir dünya görüşü oluşturan İslamiyet’in (bilimin değil) bir alt dalı olarak benzer görüş için bkz. Münevver Ahmed Enis, *İslam Biliminin Temelini Atmak*, *İslam Bilimi Tartışmaları*, Mustafa Armağan(ed.) İnsan Yay., İstanbul, 1990, s. 68-69.

Arapça dönemin bilim diliydi, nitekim başta Helen/Grek bilimi olmak üzere İbrani, Çin, Hind, Sasani kadim bilim geleneklerini devşirip o dönemin şartlarına göre geliştirilmesi Arapça ile yapıldı. Nasiruddun et-Tusi gibi âlimler ana dili olan Farsça ile Uluğ Bey'in ünlü *zîc*'in taslaklarını Türkçe yapıp sonra Arapçaya çevirmeleri bunun göstergesidir. Arapça bir kavmin ve kültürün diliyken bir bilim ve medeniyet dili haline gelmesi, Müslüman ama çoğunlukla Arap olmayan acem (Türk, Fars ve Berberi) ve/ya müslüman olmayan Arap aydınların ortak katkısıyla olmuştur.¹⁸

Arapçanın önceleri yerel bir dil olması o kadar belirgindi ki, ilk yıllarda vergi ve idare uygulamalarında geleneksel ve yaygın diller (Mısır'da Kopt, Suriye'de Yunanca, Irak ve İran'da eski farsça) kullanılırdı. Devlet sicillerinde Arapçanın kullanımı daha sonralarında Suriye'de hicri 81, Irak'ta 78, Mısır'da 87, Horasan'da 124 yılında olmuştur.¹⁹

Bu nedenle isimlendirmeyi yaparken, Arapçanın kavmi ve bölgesel dil olmaktan çıkıp Bağdat, Şam, Kahire, Palormo üzerinden Gırnata, Semerkant gibi ilim merkezlerinde öğrenim dili haline gelmesi üzerinde durulmalıdır. Bu konuda geliştirilen ilmi zihniyete en iyi örnek Biruni'dir.²⁰ Nitekim aynı âlim, matematik coğrafya alanında temel eser olan *Tahdîd'ü Nihâyeti'l-Emâkin li Tas-hîh-i Mesâfet'il-Mesâkin*'i yazmıştır. Onun *Kanun'ul-Mesudi* ve *Kitabu'-Tefhim* adlı eserleri astronominin temellerindedir.²¹

¹⁸ Sezgin, Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: Arabische Sprache, Philologie, Frankfurt, 1991, c. 3, s. 2 vd.

¹⁹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 3.

²⁰ Kitâb'üt-Tahkîk Mâ li'l-Hind adlı eserinde hakikat sevgisine, eleştirel düşünceye, keskin bir gözleme, dünya kültürlerine karşı şaşkıncı bir açıklığa ve objektifliğe sahip olduğu görülmektedir. Gözlem, nesneyi zamanında ve yerinde değerlendirmeye dayanır der ve çeşitli tanıklık biçimleri hakkında analizler yaparak yöntemini oluşturur. Adil ve doğru olmayı en temel özellikle olarak görür. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.33; "*Biruni bir konuyu anlamadığında veya bir kısmını izah edebildiğine bunu net bir şekilde söyler, özür diler ve bu meseleyi bir başka yerde açıklamayı vaad ederdi. Bilgisinin sınırlarının kesin çizgilerle çizildi.*" Bkz. Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 226-228.

²¹ *Astrolojinin Unsurları* çalışması ise Latin Quadrivium öğreniminde temel metin olarak uzun süre okutulmuştur. Bu bağlamda ikinci bilim tarihi kitabı, bu eserin tamamlandığı yılda yani 377/978 de, Endülüslü hekim Süleyman b. Hasan b. Cülcül'ün *Tabakat el-Etibba ve'l-Hukema* adlı eseridir. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.4, 23, 25, 101; Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 50, 97, 101, 112, 115,136, 152.

Buradan hareketle Arapçanın bilim dili haline gelmesinde bütün Müslüman ve Hristiyan, Huneyn b. İshak (194-263/810-877), SabiiSabit b. Kurra (221-288/836-910), Yakubi Ebu Beşir Matta, Yahya b. Adi'gibi, bilim adamlarının önemli katkısı vardır. Önemli olan düşünürün ve mütercimnin katkısı olarak görüldüğü ve etnik kökeni önemsenmediği için bilim dili Arapça haline geldi.²² Batı aydınlanmasını sağlamasında kadim metinleri diğer kültür ve medeniyetlerin bilim tasavvurlarıyla sentezleyen, bilimsel verileri Avrupa'daki bilim dili olan Latinceye veya diğer dillere aktarılması için Arapça öğrenilmesinin de önemli etkisi vardır.²³

Bunlara ilaveten bilimsel bilgi ve bilim açısından Arapça ile sağlanan önemli oranda birlik, İslâm dünyasında ne siyasi ne de dini olarak ilk dönemden, yani Hz. Osman döneminden itibaren sağlanamadığını da belirtmek gerekir. Sünnilik ve Şiilik önce teolojik, ardından coğrafi olarak konumlandı. Şiiler baskın olarak Perstiler ve Sasani/Hind kültürlerinin yoğun etkisi altındaydılar. Sünni Emevîleri yıkan sünni Abbasiler halifeliği Bağdat'a taşındılar, siyasi bölünmeler daha da arttı. İspanya'da Emevî; Mısır'da Fatımî hilafeti kuruldu. 13 asırdan itibaren Moğol istilası başladı, buna direnen Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu iki paradigmanın dışında sünni bir İslâm tasavvurunu oluşturdu. Moğolların bir kısmı da Müslüman oldu.

Burada vurgulamak istediğimiz nokta, siyasi ve dini/mezhebi farklılıkların da-ima olduğu, ama İslâmî kültür alanında birliğin Arap Dili vasıtasıyla önemli oranda kurulduğu da kısmen tartışmalıdır.²⁴ Çünkü Selçuklu Devletinde sarayda Türkçe konuşulmasına rağmen resmi dil Farsça idi, ama dini yapı Şiiliğe karşıtıydı ve sünni idi. Sultan Hanefî-Maturidi, ama veziri Nizamü'l-mülk, Şafîi ve Eşarî idi.²⁵

²² Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 42-58; E. Renan, ilk dönem büyük Arap filozofu olarak sadece Kîndî'ye görür. Bu konuda C. Efgani ile tartışmalara girer. Hoodbhoy, *İslâm ve Bilim*, s.136-139.

²³ O kadar ki ileri düzey çalışmalarda Fibonacci'nin ve Nemours'lu Jordan'ın matematik üzerine yaptığı; Witelo'nun ya da Freiberg'li Theodoric'in optik üzerine yaptığı araştırmalarda Harezmi, Ebu Kamil ve İbn Heysem'e atıfta bulunmuyorsa takdir edilmezdi. Raşid, *İslâm Bilim Tarihi*, s.7, 10-11; Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 19, 390 vd.

²⁴ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 225; Mehmet Vural, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, Elis Yay., Ankara, 2018, s. 19 vd.

²⁵ Selçuklu devletinin resmi dili Farsçaydı, bu bağlamda h.5 ve 6 asırlarda (m.11-12. yy) telif edilen eser hakkında Fuat Köprülü (Anadolu Selçuklularının Yerli Kaynakları, Belleten, VII, 39) ve *Türk Edebiyatı* adlı eserinde, İ. Hakkı Zuncarşılı Anadolu Beylikleri adlı eserinde ve Ahmed Ateş, *Hicri VI-VIII asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler* adlı çalışmasına bakılabilir.

Dolayısıyla “Arap” terimi İslâm dini kavramı ve bunun ifade ettiği dünyanın sınırlarını asla belirleyememekte, belirli bir siyasi yapıda etnisiteye işaret etmektedir.

Henri Corbin’in dediği gibi, bizatihi İslâm teriminin içeriği belirli bir zamanda belirli bir ırka indirilmesinin evrensel mesajlarını bunlar kanalıyla iletmesine engel değildir.²⁶ Düşünürlerin bazılarının acem; yani yabancı olması, İslâm kültürel ve siyasal coğrafyasında/ortamında üretilen bilimsel bilgi ve bilimin “İslâm bilimi” diye nitelendirilmesine mani değildir. Örneğin İbn Sînâ’nın dönemin bilim dili olan Arapça ile yazdı diye, ürettiği felsefeye “Arap felsefesi”, tıp ilminde yazdıklarına da “Arap bilimi” diye nitelendirilmesi artık tutarlı değildir. Çünkü burada fiziki ve zihinsel ortama işaret vardır. Kişinin dini, dili, ırkına vurgudan ziyade, dünyanın neresinde bulunursa bulunsun zihinsel olarak İslâm dünyasında üretilen Arapça kaynaklara bakıp bugün üretilenlerde mi Arap felsefesi veya Arap bilimi diye ifade edilecektir.

Arapça, kısa sürede bir İslâm medeniyetinin dili haline geldi; Arap olmayan ve “acem” diye nitelendirilen Türk, Farslı ve Berberileri, Arap ve Müslüman olmayan düşünürlerin katkısıyla. Arapçayı birleştirici bir unsur olarak düşünmeleri sonucunda, üretilen fikirlerin bu dilde ifade edilmesi bağlamında tarihsel olarak kullanımının meşruluğu, bugünde kullanılacağı anlamına gelmez.²⁷ Bu temellendirmeden sonra İslâm bilim tarihinde bilgi, bilim ve ilimler tasnifini incelemeye geçebiliriz.

Bu konuda ilk yazılan eser, Anadolu’nun ilk fatihlerinden ve Danişmend Oğulları beyliğinin kurucusu Malik b. Ahmed (Gümüş-Tigin)e ithaf edilen İlyas b. Ahmed-i Kaysariyye’nin *Keşfü’l-Akaba* adlı eseridir. Yayına hazırlayan Mikail Bayram, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981, s. 7-8, 15; içeriğinde ilk kısımların tamamen evren ve yaratılışı hakkındaki bilimsel bilgiler, dört ana unsur, dünyayı meskûn ve gayri meskûn yerleri, dünyanın yüzölçümü, filozofların görüşleri, nefsi natikanın mahiyetine dair görüşler hakkında bilgiler verilmektedir. *Keşfü’l-Akaba*, s.17-19; Öyle gözüküyor ki h.464/1071 Malazgirt zaferinden sonra kitleler halinde Anadolu’ya gelip yerleşen Oğuz Türkleri arasında yerleşik hayat sürmüş, kültürlü (danişment) insanların bulunduğu muhakkaktır. *Keşfü’l-Akaba*, s. 21.

²⁶ Bkz. Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. H. Hatemi, İstanbul, 1994, s.12; Dimitri Gutas, *İbn Sînâ’nın Mirası*, derl. ve çev. M. C. Kaya, İstanbul, 2004, *Önsöz*, s. XI-XIX; a.mlf. *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, çev. L. Şimşek, İstanbul, 2003, s.15 vd.

²⁷ Mevlüt, Uyanık, “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak: İslam Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı Üzerine Bir Deneme”, *İslamiyat*, 8 (4) 2005, s. 57-78; Farabî’den hareketle temellendirme çabası için bkz. Ebu Nasr el-Farabî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Aygun Aykol, Elis Yay., Ankara, 2017; “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak Projesinin Hareket Noktası Olarak Farabî ve İhsau’l-Ulum Adlı Eseri” adlı makale, aynı eser, s. 13-73; “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 15, (54) 2018, 179 vd.; “Üç

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE İLİM VE İLİMLER TASAVVURU

Müslüman âlimler bu bağlamda öncelikle özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleriyle, var olması için bir başka varlığa muhtaç olmayan (vacibu'l-vücut) Tanrı tasavvurunu ortaya koyduktan sonra Tanrı, evren ve insan münasebetlerini nasıl kurgulanacağına dair beşeri/şer'i ilim ve pozitif bilimlerin mahiyetini ve tasnifini yaparak çalışmalarına başladılar. Bu anlamda ilk kapsamlı bilimler tarihi Muhammed b. Ebi Yakub İshak İbnü'n Nedim'in (v.1010, miladi) Kitabü'l-Fihrist adlı eseridir. Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kütüb ve'l-Funun* adlı eserinde yirmi bine Arapça ve Farsça kitabın kataloğu olması bunu gösterir.²⁸

Bunlardan Nasiruddün Tusi'nin (597-672/1201-1270) en parlak öğrencilerinden olan Kutbeddin eş-Şirazi'nin felsefe disiplinlerine yer veren *Durretü't-Taç*, Davud el-Antaki'nin *Tezkiresi* ise diğer ilimlere ağırlık verdi. Ama Şemsuddin el-Amuli'nin *Nefaisü'l-funun* (İlimlerin Değerli Unsurları) adlı eseri 9/15 yüzyılda İslâm bilimlerinin son gelişmiş şeklini göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda İbn'ün-Nedim'den itibaren yapılan ilimler tasnifine baktığımız zaman Taş Köprüzade Ahmed b. Mustafa b. Halil er-Rumi el-Hanefi (h.901-968)'nin *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fî Mevdu'ati'l-Ulum* adlı eseri zirve olarak görülebilir. Bunu yazarken Muhammed b. İbrahim b. Said el-Ensari, es-Sincari el-Ekfani (v.749.h)'in *İrşadü'l-Kasî ila Esnal-Mekasid* adlı eserden yöntem olarak etkilenmiştir.²⁹

Tarz-ı Tefekkür: Arap, Fars Ve Türk Müslümanlığı” <http://www.anahabergazete.com/yazarlar/prof-dr-mevlut-uyanik-yazilari> 19 Haziran 2017.

²⁸ Hacı Halife diye de bilinen Mustafa b. Abdillâh el-Kustantini el-Hanefi (1017-1067)'nin eserinin “Önsöz”ünde Şihabüddin el-Maraşî, en-Necefi, yirmi bine yakın kitap ve risaleye ulaşmış, kendisinden sonrakilere ölümsüz bir çalışma bıraktığından bahseder. Sezgin bu sayının 16 bin olduğunu belirtir. Muhammed b. Ebi Bekr el-Meraşî Saçaklızade, (v.1145 h) *Tertibu'l-Ulum*, tahkik. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, daru'l-beşair'il-İslamiyye, Beyrut, 1988/1408; Türkçeye çev. Z. Pak, M. A. Özdoğan, Ukde/Vefa Kitapevi, Kahramanmaraş, 2009, Mukaddime, Arapçası, s.42-46, Türkçesi, s. 84-90; Sefer Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, Timaş Yay., İstanbul, 2018, s.44, 97, 100; Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: Arabische Sprache, Pädagogie*, adlı eserinin 5 cildini bilim tarihi, felsefe, tıp, tabii ilimlere tahsis etmiştir. Antik Yunan'dan İslâm âlemine, oradan Batı'ya, Doğu Asya'a ulaşmasını inceler. 3 vd Sonra buna ek olarak 11 ciltte (177-217) aynı konularla ilgili kaynakları verir. Nasr, *İslam ve İlim*, s.14-16; *Kitabu'l Fihrist*'in tahkiki Rıza Teceddüd tarafından (Tahran 1391) yapılmıştır.

²⁹ Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzuatü'l-Ulum*, (çevirisi oğlu Kemaleddin Efendi tarafından yapılmış.) Dersaadet, 1313, s. 27 vd.; Saçaklızade, *Tertibu'l-Ulum*, Mukaddime Arapçası, s. 36-41, Türkçesi, s. 65, 78; Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 56; Mevlüt Uyanık, “İslam Medeniyeti ve Felsefesinin Teşekkülünde İlk Bilim Tasnifleri”, *Sabah Ülkesi Dergisi*, 56,

Bunun temini için, yani iç konuşma/düşünme ve dış konuşma arasındaki irtibatı sağlayan çok güçlü bir dil bilgisini gerektirir. Birçok (beş) dil bilen Ebu Nasr Muhammed b. Muhammd b. Tarkhan b. Uzlug el-Fârâbî'nin (v.950) ilimlerin sayımına öncelikle dil bilgisi, sözcüklerin yapısı ve mantık ile başlaması da bundan dolayıdır. Önce sözcüklerin ilkelerini, bunların bulunduğu sanatları ve buralarda geçerli olan kanunları inceler. Tekil, tümel, birleşik lafızlar ve kanunları, düzgün yazmanın ve okumanın kuralları belirtilir.³⁰

Bu bağlamda Fuat Sezgin, h.6/12 yüzyılda Yusuf b. Ebu Bekir es-Sekkani'nin (555-626/1160-1229) filolojinin disiplinler arası iki alanı olan ilmu'l-meani'yi "still grameri"; ilmu'l-beyan'ı ise Wolfhart Heinrichsden hareketle "resimsel dil" olarak yorumlar. Bu bağlamda bir Arap-İslâm kültürü çerçevesinde oluşan eserlerin Alman diliyle bibliyografyasını yapan Sezgin, Arap ve diğer Sami dilleri, kuzey, güney ve batı Arabistan'da kadim Arapça, fasih Arapça hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Zor ve/ya yabancı terimleri açıklayan, beyan ilminin ilkelerini sunan klasik metinleri yayımlar.³¹

Büyük Selçuklu Devleti'nin kültür merkezlerinden birisi olan Cürcan'da yetişen Ebu Bekr Abdülkahir b. Abdürrahman b. Muhammed el-Cürcani'nin (v.471/1038) *Delailü'l-İ'caz* ve *Esrarü'l-Belaga* isimli çalışmaları "stilistik gramer" in temellerini atan bir âlimdir. Dil vasıtasıyla duyulan ifadeleri sebep, amaç ve tesir esasına göre psikolojik açıdan kavramaya çalışmıştır. Dile olan hâkimiyeti ve nazıma yatkınlığından, birçok kaside yazdı. Hakkında kaside yazdığı meşhur kişilerden birisi de Selçukluların en meşhur veziri Nizamülmülk'tür.³² Es-

Temmuz 2018, s. 64-67 <http://www.sabahulkesi.com/2018/08/04/islâm-medeniyeti-ve-felsefesinin-tesekkueluende-ilk-bilim-tasnifleri/>.

³⁰ el-Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, s. 78-90; krş. dil ilminin doğuşu ve gelişimine dair literatür için bkz. Sezgin, *Tarihu't-turasi'l-Arabi*, I, 7 vd; İsmail Raci el-Faruki ve L. Lamia el-F"aruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. M. O. Kibaroglu, Z. Kibaroglu, İnkılab Yay. İst., 1999, s. 337; Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 46, 60-62; Sayılı, *Turkish Contributions to Scientific Work*, s. 8.

³¹ Sezgin, *Bibliographie der deutschhsprachigen Arabistik und İslamkunde*, (3) 2 vd; Sezgin, hicri 2 asrın başlangıcında müşkil ve yabancı lafızların açıklanmasına dair şu metni yayımladığını belirtir. Muhammed b. Hasan b. Muhammd b. Cafer el-Cerbezkani, *Kitabu'r-Ravda*, yay. haz. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1985/1405, (1), Naşirin Önsöz'ü; Alib. Halef el-Katib Ebil-Huseyin Ali b. Halef b. Ali. b. Abdülvehhab (H.5.asrın ortalarında yaşamış). *Mevaddü'l-Beyan*, yay. haz.: Fuat Sezgin, Frankfurt, 1986; krş. İsmail ve Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, s. 34-55.

³² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, 33.

Sekkani, *Miftahu'l-ulum* adlı eserinde Curcani'nin görüşlerini daha ileri bir aşamaya getirmiştir.³³

Fuat Sezgin, İslâm âleminde h.6/12 yüzyılda gök kubbenin ilmi (ilmu'l-felek) ve evrenin yapısının bilimi (ilmu'l-heye) olarak astronomi, kozmografya, matematik-riyaziyye, coğrafya disiplinlerindeki gelişmeleri incelemesinden hareketle³⁴ bilim ve felsefe arasındaki irtibata vurgu yapmak gerekir: İshraki öğreti, felsefi açıdan yani bir Doğu Felsefesi (Hikmetü'l-Meşrikiyye) kurma çabası içinde olan Meşşai öğretiyi ileri bir aşamaya götürür. Hikmetü'l-ışrak denilen öğretiyi Şihabettin Yahya b. Habeş es-Suhreverdi (v.578/1191) “ışık/nur metafiziği” üzerine kurar. “O, varlık ve yokluğu, cevher ve arazi, sebep ve sonucu, düşünce duyguyu, ruh ve bedeni, kısacası her şeyi İşrak öğretisiyle açıklar. O yaşayan, hareket eden, var olan her şeyi nur/ışık olarak görmekte hatta Tanrı'nın ispatını da bu sembol üzerine kurmaktadır.”³⁵

Burada en çok istifade edilen ilm-i nucum denilen disiplindir. Feleklerin/gezenlerin oluşumuyla ilgilendiği sürece en şerefli ilimlerden olup, özellikle hisabiyat kısmı son derece önemlidir.³⁶ Günümüz felsefeci ve bilim tarihçilerinden Şii-İslâm felsefesi öğretisini yakından bilen Nasr da kozmoloji, kozmografya ve coğrafyayı evrenin niteliksel incelenişi bağlamında ele alır.³⁷

Bu örnekte görüldüğü üzere, Tanrı-evren-insan irtibatının kurulmasında insanın içinde yetiştiği sosyo-politik kültür ve dini veriler de bilim üretiminde

³³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 52; krş. Regis Morelon, “İslam Astronomisinin Genel Bir İncelenmesi” *İslam Bilim Tarihi*, ed. Rüşdi Raşid, çev. Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006, s. 15 vd.

³⁴ Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*, (8), s. 3-27; Astro-nomi için bkz. *Tarihu't-turasi'l-Arabi*, Riyad 1410, (7), s. 3 vd; el-Fergani, *Cevami ilm en-nucum ve Usul el-Harekat es-Sema'iyye*, s. 9 vd; Salih Zeki, *Kamus Riyaziyyat*, İstanbul, 1318. Bu eser dört cilt olarak düşünülmüş ve matematik ve astronomi ilimlerinde kullanılan bütün kavramların tarifini hedeflenmiştir.

³⁵ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 39.

³⁶ Ama bir de zanniyat ve vehmiyat kısmı da bulunur. Bir de yıldızların birleşimi veya hareketliğinden hareketle oluşturulan vehmiyat kısmı vardır ki bu hoş görülmez. Nev'i Efendi, *Netayic el-Fünün*, s. 225 vd; Mevsimler ve hava durumları, gök cisimleri, yıldızların doğuşu ve batışı hakkında yazılan ilk eserlerden birisi için bkz. Ebu Bekr Abdullah b. Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Asım es-Sekafi, İbn Gurbali (h.330/340-403) *Kitabu'l-Enva ve'l-Ezmine ve Marifet A'yanil-Kevakib*, haz. Hüseyin Elmalı, TDV, Ankara, 1997, s. 29-59.

³⁷ Nasr, *İslam ve İlim*, s. 27vd; a.mlf, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 93-97; krş. Nasiruddin Tusi, *Tahriru Usuli'l-Hendese ve'l-Hisab. Eukleides'in Elemanlar Kitabının Tahriri*, yay. haz. İhsan Fazlıoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2012, s. 38.

önemlidir. Dolayısıyla ilahiyat/felsefe ve/ya beşeri ilimlerin verilerine de dikkat edilmelidir. Çünkü “bilim”, aklın bir ürünüdür, ama bilgiyi kavramamız ve edinmemizin nasıl olacağı sorusuna verilen cevabın insani bir boyutu vardır. Dolayısıyla insanlar, edebiyat, sanat, felsefe ve dini deneyimlerle kendisi ve evren hakkında bilgi edindiğine göre beşeri/tinsel ilimlerin verilerini önemi de tartışılmaz. Din, bu anlamda, çağdaş bilimin sağlıklı büyüyebileceği entelektüel bir iklimin oluşturulmasında tarihi bir rol oynamıştır. Çünkü din ve bilim insanı gerçek dünyayı anlama çabasında olup her ikisi de gerçek dünyanın farklı yönlerine yoğunlaşmışlardır. Bu anlamda dini veri (kavli) ve bilimsel veri (kevnî) arasında bir çatışma da yoktur.³⁸

Tenzil-i Kur'an ile Tekvin-i Kur'an (tabiat ve tabiat bilimleri) aynı *Hakikat*’ı iki farklı bilme türü olarak gören âlimler, evreni anlama ve açıklama çabaları ve/ya evreni Tanrı’nın ayetlerini/simgelerini anlama ve açıklamayı eş güdümlü olarak götürmeye çalışırlar.³⁹ Çünkü tâlimi/pozitif/akli ilimler, evreni anlama ve açıklama çabaları ve/ya evreni Tanrı’nın ayetleri/simgeleri olarak görür. Buradan üretilen bilgilerle vahyin anlaşılma çabası iç içedir. Nitekim İslâm dünyasının en önemli bilim adamı ve yöneticilerinden biri olan Uluğ Bey, *Zic-i Cedidi Uluğ Bey*, *Zic-i Gürkan*, *Zic-i Sultanı* diye anılan astronomi cetveli kitabına Kur’an’dan ayetlerle başlar.⁴⁰ Bu iki bilme türünü kavrayınca, Allah, insan, tabiat ilişkisinin denge

³⁸ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 6-7. Elisabeth Ströker, *Bilim Kuramına Giriş*, çev. D. Özlem. İstanbul, 1990, s. 7, 13; Uyanık, *Felsefî Düşünceye Çağrı*, s. 85-122.

³⁹ Mevlüt Uyanık, “Çağdaş İslam Düşüncesi Bağlamında Varoluşsal Arayışlar Olarak “Bilginin İslamileştirilmesi” ve “İslami Bilim” Projeleri”, *Bilim Tarihi ve Felsefesi: Tarih ve Problemler*, editör Ömer Bozkurt, Mardin, 2016, s. 159-194; Colin, *Bilim Tarihi*, s. 5-8; İsmail ve Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, s. 337,348 vd.

⁴⁰ Timur Han’ın torunu, Şahrûn’un oğlu Muhammed Turgay, genç yaşta Semerkant’ta vali olarak atandığı için Mirza Uluğ ya da Uluğ Bey diye bilinir. “Gökte burçlar kılan, onları arasında Güneşi ve nurlu Ay’ı var eden Allân ne yücedir. O öğüt alıp düşünmek ve şükretmek isteyenle için gece ile gündüzü birbiri ardınca kılandır. (Furkan:61-62) Geceyi bir örtü yaptık, gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık. Üstünüzdeydi kat sağlam göğü bina ettik, orada yanan bir kandil/güneş yarattık, sıkışan bulutlardan şırl şırl akan sular indirdik. (Nebe:13-16); Uluğ Bey, *Zic-i Uluğ Bey*, çev. Mustafa Kaçar ve Atilla Bir, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2012, s. 23; Ronan; *Bilim Tarihi*, s. 243; Müslümanların ilmi bulundukları katkının belki de en ayırt edici özelliği matematik, geometri ve astronomi arasındaki uygunluk yönündeki görüşleriydi. Bunda Kur’an’ın şu ayetinin etkisi vardır. “İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki, onun yani Kur’an’ın gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun.” (K.K:41/53) “Gökyüzü ve yeryüzü doğru bir şekilde düzenlenmiş, güneş, ay, yıldızlar

unsuru olduğu görülür. Dolayısıyla mümin, Allah'ın varlığı ve birliğini evrendeki düzenini kavrar ve sürekli sorgulama içinde olur. Dengeyi bozduğu zaman ahirette nihai hesap sorulacağıının bilinciyle hareket eder.⁴¹

Müslüman bilim insanının vahyi hareket noktası olarak kabul etmesi, Tanrı'nın varlığı, evrenin yaratılışı, ruhun ölümsüzlüğü gibi metafizik sorunları öncelemesinde bir sakınca yoktur. Nitekim bu konulara dair dinden etkilenen bir bilim anlayışı ortaya koymak, bu konulara dair ama dini değerleri kabul etmeyen bilim insanlarının ortaya koyduklarının bilim olarak kabul görmesi gibidir. Müslüman veya Hristiyan bilim insanını diğerlerinden farklı kılan; bu terimlerin onu ve ürettiklerini vasıflandırmasıdır. Onlar da diğer bilim insanları gibi tüm felsefe ve bilim sorunlarıyla ilgilenme hakkına sahiptirler. Kendi fikirlerine/paradigmalarına göre problemler arasında seçme yapabilir ve çalışabilirler. Bu çerçevede pozitif bilimlerin yasa koyucu (nomotetik), deneysel, açıklayıcı, çözümleyici; beşeri ilimlerin ise bir defalık olanı anlamaya yöneliktir, yani idiografik olduğu söylenebilir.⁴² Bu anlamda bir Hristiyan, Budist, Çin veya Hind kültürün etkileşimi ve bu çerçevede ortaya konulan perspektiflerden bahsedilebilir. Dolayısıyla burada bir Hind, Çin ve Hristiyan Bilimi ifadesi, bu kültürel ortamlarda üretilen bilgi, bilim ve teknolojinin içinde yetiştiği ortama işaret eder.⁴³

Seyyid Hüseyin Nasr, bu noktada geleneksel verilerin yeniden okunması anlamında bilgi bilimsel dirilişin adının İslâm Bilimi olacağını belirtir.⁴⁴ Bu anlamda

ve gün ile gece birlikte insanın hizmetine verilmiştir. Her gök cismi kâinatı, hayatı ve varlığı, küçülmesi ve genişlemesi tamamıyla yaratıcı tarafından belirlenen düzenli bir kozmos haline getirecek şekilde Allah tarafından kendileri için belirlenen bir yörüngede hareket ederler ve bundan hiç sapmazlar. (K.K:14/13, 30/22, 21/33, 36/38-40, 45/13) Bunları önemli motivasyon olarak gören Müslüman astronomlar teorilerini oluşturdular. İsmail ve Lamia Faruki, *İslam Kültür Atlası*, s. 360-363; Nasr, *İslam ve İlim*, s. 91 vd.

⁴¹ Alparslan Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İsam Yay., İstanbul, 2008, s. 39 vd.

⁴² Julien Freund, *Beşeri Bilim Teorileri*, çev. B. Yediyıldız, TTK, Ankara, 1991, s. 3 vd.; Etienne Gilson, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, çev. Şamil Öçal, İstanbul, 2003, s. 46-47.

⁴³ Uyanık, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, Önsöz, s. 9 vd.

⁴⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, "İslami Bilim Nedir?", çev.: M. Uyanık, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 7, (1), 1993-1994, s. 89; İslam Bilimi Nedir?, İslam Bilimi Tartışmaları, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990, s. 27-36; Karşı görüş için bkz. Hoodbhoy, *İslam ve Bilim*, Muhammed Abdüsselam-Önsöz, s. 7-12; Mevlüt Uyanık, "1980 Sonrası (İslâmcı) Dergilerde Bilgi-Bilim Tasavvurları" <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/3241-1980-sonrasi-islamci-dergilerde-bilgi-bilim-tasavvurlari,09/04/2018>. <http://www.maturidiyeseviotagi.com/1980-sonrasi-islamci-dergilerde-bilgi-bilim-tasavvurlari/07Nisan2018>. <http://kafkas-sam.com/1980-sonrasi-islamci-dergilerde-bilgi-bilim-tasavvurlari.html> 7 Nisan 2018.

“İslâm Bilimi” diye nitelendirilen bilimin tarihi, önemli ölçüde İslâm topraklarında üretilen bilimin tarihine tekabül eder. Bu bilimin iki yönü vardır; bir yandan dışarıdan alınan bilimsel fikirler, diğer yandan ise bilimsel bilgi birikimine Müslümanların kendi yaptıkları katkılardır. Bu çerçevede, Müslümanların Yunan bilimini ve bu arada Hint ve Çin bilimini miras alarak Batı’ya aktarmaktan ibaret olduğunu söylemek bir çarpıtmadır. Müslüman bilim insanları, miras aldıklarını açıklamış, yorumlamış ve içeriği hakkında değerli analizler yapmış, daha da önemlisi birçok özgün katkı getirmişlerdir. Dolayısıyla bu kavramsallaştırma tutarlıdır. Biçimsel bir niteliğe değil, somut tarihsel gerçekliklere işaret etmektedir.⁴⁵

Buna karşılık, Parvez Hoodbhoy, Nasr’ın görüşlerini eleştirir ve İslâmî bilim olmaz, tüm çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır, der. Dinin amacı, bilimsel gerçekleri belirlemek değil, ahlaki iyileştirmek amaçtır. Ne kadar yüceltilirse yüceltilsinler, ahlaki ve teolojik ilkeler demeti belirlemek, sıfırdan yeni bir bilim yaratmak için yeterli değildir. Dolayısıyla İslâm biliminin tüm Müslümanlarca kabul görececek bir tanımı hiçbir zaman olmamıştır ve halen de yoktur, der.⁴⁶

Öyle görünüyor ki, bilimsel yöntemler, belirli konulara ilişkin sorunların ele alınış tarzına bağlı araçlar olmaları bakımından çözümlenirler. Yani ele alınan konular, onları ele alış tarzından bağımsız değildirler. Çünkü bilimsel soru sorma tarzının ardında soruyu soran “özne” vardır. İster, konu/nesne, öznenin onu kavrayış tarzından bağımsız olarak öznenin önünde duruyor sanılsın; isterse özne kendisinin konu/nesne karşısında herhangi bir kavrayış tarzından arınmış bir

⁴⁵ Nasr, “İslami Bilim Nedir?”, çev. M. Uyanık, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 7, (1), 1993-1994, s. 89-93; a.mlf, İslâm ve Modern Bilim Sorunu, çev. H. R. Acar, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 5, (2), 1991, s. 77-70, *İslam ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul, 1989, s. 9 vd; Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 223-225.

⁴⁶ “Üstelik insan ile doğa arasındaki nazik dengeyi bozmamak ve insanın manevi yönünü zayıflatmamak için güçleri yetmesine karşın, Müslüman bilim insanlarının karmaşık makinalar veya silahlar icat etmedikleri de tutarlı değildir. Bu anlamda geçmişte Müslüman devletlerin gayri Müslim devletlerden daha farklı bir tarza kullanıp kullanmadığına dair bir bilgiye sahip değiliz.” ifadesi için bkz. Hoodbhoy, *İslam ve Bilim*, s. 121-124; Bu anlamda Müslüman devletlerin yine Müslüman devletlere karşı kullandığı silahları düşündüğümüz zaman sorunun günümüz açısından cevabı da bellidir maalesef. Parvez gibi düşünen çağdaş bir alim için bkz. Fazlur Rahman, “Bilginin İslamileştirilmesi: Bir Cevap”, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, ed. M. Uyanık, Fecr Yay., Ankara, 2012, s. 169 vd.

biçimde durduğunu varsaysın, gerçek olan budur.⁴⁷ Zira “Bilim”, aklın bir ürünüdür, ama bilgiyi kavramamız ve edinmemizin nasıl olacağı sorusuna verilen cevabın insani bir boyutu vardır. Bu anlamda tinsel/manevi değerlerin çağdaş bilimin sağlıklı büyüyebileceği entelektüel bir iklimin oluşturulmasındaki yerine dikkat etmek gerekir.⁴⁸

Bu bağlamda ilahiyat ve/ya beşeri disiplinler alanında Müslümanların ilk dönemlerden itibaren bir yöntem oluşturduğunu belirtmek gerekir.⁴⁹ Bu bağlamda hayvan fabları formunda bir ahlak ve siyasetname klasiği olan *Kelile ve Dimne*, Berzeveyh tarafından Sanskritçe’den Pehlevice’ye çevirilen esere giriş mahiyetinde tıp ahlakına dair bir risale de koyduğunu, bunun Abbasi Halifesi Mansur’un isteği üzerine Abdullah b. Mukafa (v.139/756) tarafından Arapçaya çevrildiğini düşünürsek, eserlerin içeriklerinin çok boyutluluğu da görülür.⁵⁰ Aynı durum beşeri ilimlerde de görüldü. H.2/8 b. yüzyılın ilk yarısında hadis ve fıkıh ilmine dair külliyatlar ortaya çıkmaya başladı. Tarih yazımı aynı zamanda fethedilen ülkelerin coğrafyasına dair önemli bilgiler de içeriyordu.⁵¹

⁴⁷ Elisabeth Ströker, *Bilim Kuramına Giriş*, s. 16

⁴⁸ Mevlüt Uyanık, “Lisans ve Lisansüstü Programların Yürütülmesinde Karşılaşılan Sorunlar”, *Türkiye’de İslam Felsefesi Araştırmalarının Seyri: Kazanımlar, Öncelikler, Sorunlar*, ed. M. Nurullah Turan, İrfan Karadeniz, Enver Şahin, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize, 2016, s. 159-194.

⁴⁹ Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* adlı eserin 3 Ciltini din ve dini ilimlere tahsis etmiştir. Burada İslâm’ın ortaya çıkış ve gelişme evrelerini, diğer dinler ve kültürlerine dair kaynakça taraması yapar. (3), s. 3 vd.

⁵⁰ Eserin bilinen en eski adı Sanskritçe Tantrâkhyâyika’dır. Hertel, Winternitz ve Thomas gibi Batılı âlimlerce, Pañcatantra’nın Beydaba olarak da bilinen bir Brahman rahip tarafından Keşmir’de Miladî 300 yılda yazıya geçirildiği ve halkın arasında yüzyıllardır anlatıla gelen hikâyelerden derlendiği düşünülür. Kelile ve Dimne, menşei Sanskritçe Karataka ve Damana –Sanskritçe’de Pañca-tantra olarak da adlandırılır-, adaleti ile tanınan İran kisrası Nuşirevan da varlığından haberdar olduğu bu Sanskritçe eseri, doktoru Berzeveyh vasıtasıyla elde edip Pehlevice’ye tercüme ettirdi. Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 2-3, 8-9; Kadriye Yılmaz Orak, Mahmut Berköz, “Kelile Ve Dimne Tercümeleleri ve Kitlelerin Eğitimindeki Rolü”, *Türkiyat Mecmuası*, 23, (Güz) 2013, s. 209 vd; <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/173113> Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, *İslam Ahlak Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2018, s. 135. <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/07/02/tarihin-en-cok-okunan-kitabi-kelile-ve-dimne> Temmuz 2, 2018.

⁵¹ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 9-10; a.mlf, *Tarihu’t-turasi’l-Arabi*, Riyad 1983/1403, I, s. 117, 153 vd; aynı eser, II, s. 5; Fıkıh ve ekolleri hakkındaki literatür için bkz. Aynı eser, II (kısım 3), s. 13 vd; İslam dünyasının iki önemli coğrafya kitabından birisi olan *Suretü’l-arz* (Yerin Haritası) Nusaybinli Ebul-Kasım b. Havkal tarafından 987 yılında tamamlanmıştır.

Sezgin bu anlamda müspet/pozitif ilimlerdeki gelişmenin yanı sıra beşeri ilimlerde olduğunu, ama bunların tarihi değerlendirilmesinde yıkıcı ve tökezleyici bir bakış açısı oluşturulduğunu söyler. Bizlere İslâm öncesi dönemden itibaren edebiyat, şiir, hukuk, tarih, kelam ve dil bilimsel metinlerin h.3. yüzyılın ilk yarısında oluşturulduğu tezi benimsettirildi. Oysaki bu periyodun yazılı ürünleri, yeni edebi türler ortaya koyma yoksulu olmasını esas itibarıyla genişletme, daha sistemli inşa, seçme ve ayıklama, yorumlama kısacası en geniş anlamda geçmişte oluşturulmuş edebi faaliyetleri tamamlama ve ileriye taşımaya yöneliktir.⁵²

Fuat Sezgin bu anlamda İslâm dünyasında yapılan bilimsel çalışmaları ve bunları yapan âlimlerin hayatlarını anlatan önemli eserlerin tıpkıbasımlarını yapmayı önemser.⁵³ Bir kültürü, bilim ve medeniyet tasavvurunu tahlil ederken beşeri ve temel bilimlerin tarihini bilmeyenlerin önemli yanlışlıklar yapacağını belirten Fuat Sezgin, bu noktada örnek olarak Taberi tarihini verir. Ona göre *“bu eserin belirli kesimlerin uydurdukları bilgileri bir araya getirmekten ibarettir diyenler büyük hata içindedirler”* Çünkü şifahi kültürün nakledilenle birlikte verilmesini kaynak belirtme ve/ya dipnot kültürü olarak gördüğünü, bunun Batı’da yüzyıllar sonrasında ancak gündeme geldiğini özellikle vurgular.⁵⁴

Aynı durum Peygamberimizin sözlerinin şifahen nakledildiğinin sanılmasında da geçerlidir Oryantalistlerin en büyük hadis bilgini Goldzhier, Buhari ve Müslim’in ortaya koyduğu eserler, dönemlerindeki fikir akımlarının düşüncelerinden ve icatlarından ibarettir diyerek bunların peygamberimizle bir alakası olmadığını, sadece devrin fikirlerini aksettirdiğini vurgular. Buhari’nin bu fikirleri topladığını, rivayetler zincirini ilave ettiğini söyler. Bunun İslâm dünyasında son günlerde Türkiye’de (Mustafa İslâmoğlu gibi çevrelerce) tekrarlandığı malumdur. Sezgin araştırmalarında bunun tamamen yanlış olduğunu, çünkü bu metinlerin arkasında yazılı kaynakların olduğunu belirtir. Ona göre, direk şahıs ismi

10. Asırda İslam Coğrafyası adıyla Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Bkz. Yedi Tepe Yay., İstanbul, 2014, s. 7-13. Diğerine ise Makdisi’nin (v.990) *Ahsenü’t-Tekasim* adlı eserdir. Ebü’l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyübi (v.1331) *Takvimü’l-Bıldar*. Ebü’l-Fida Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul, 2017, s. 15.

⁵² Sezgin, *İslâm’da Bilim ve Teknik* I, s. 14-15.

⁵³ Örneğin Salahaddin Halil b. Aybek es-Safadi yaşarken (h.696/1297) çağının önemli şahıslarının hayatlarını (teracim el-ayan) ve eserlerini bildiren eseri Amavi Mazen’in katkısıyla yayımlamıştır. *A’yanu’l-asr ve e’vanu’n-Nasr* (The Important of Persons of the Age) Frankfurt 1990, Editör Önsözü, s. V-VI.

⁵⁴ Sefer Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 38, 95, 103.

yazarak bir nevi dipnotla alıntılanan fikir sahibi belirtilirdi. Rivayet zincirine göre sıralanırdı ama aynı zamanda yazılı bir kaynağa da dayanırdı.⁵⁵

Durum böyle olunca, düşünce tarihinin yapısı gereği eklektik olmayan bir gelenek olmadığından hareketle bilgi, b/ilim ve teknoloji kavramlarının teşekkülünde bir etkileşim, değişim ve dönüşüm olması doğaldır. Dolayısıyla bir medeniyetin teşekkülünü belirleyen önemli oranda bu kavramlar olup, karşılaştığı ve bir nevi hesaptlaştığı medeniyetlerden de bir değişim/dönüşüm sağlayarak alabilir.⁵⁶ Tabii bunda dönemin ekonomi-politik yapısının etkisi vardır. Çünkü Batı Roma imparatorluğunun çökmesiyle birlikte Arabistan, Akdeniz ile Hint Okyanusu, Kuzey Afrika ile Batı Asya arasındaki ticaret yollarının önemli bir kavşağı haline geldi. Mekke ve Medine'nin ticaret yolu olarak da önemi arttı.⁵⁷

İSLÂM'IN KADİM KÜLTÜRLERLE KARŞILAŞMASI VE ÖZGÜN BİR BİLİM TASAVVURUNU OLUŞTURMASI

Müslümanlar kısa süre içinde önemli kültür merkezi olan Şam (hicri.15/636), Halep (h.16) ve Antakya'yı (h.17) ele geçirdiler. Roma ve Bizans kültürünü yaşayanlarla temasa geçildi, onların bilimlerinde ve teknik bilgilerinden faydalanıldı. Geç dönem Babillilerden dolayı bir şekilde Hintlilere geçen İran coğrafyasında Sasanilerde sınırlı gelişen bilim tasavvuruyla Yunan bilim tasavvurunu alan Müslümanlar, astronomi, astroloji, matematik ve matematiksel coğrafya, felsefe gibi teorik, tıp ve eczacılık gibi uygulamalı bilimler alanında hızlı bir kabullenme sürecinin ardından da özümseme aşamasını gerçekleştirdiler.⁵⁸ Bu süreç o kadar

⁵⁵ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, yay. haz.: Ali Dere, Kitabiyat, Ankara, 2000, s. 11; rivayet kültürü için bkz. S. 23 vd; ilk yazılı kaynakları için bkz. S. 51 vd; Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 75. Aynı durum teknik/pozitif ilimlerde de görülmektedir. Ebü'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyübi (v.1331) *Takvimü'l-Büldan* adlı coğrafya kitabını yazarken 30 yakın kaynağın ismini yazarlarıyla birlikte zikreder., Ebü'l-Fida Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul, 2017, s. 7-15.

⁵⁶ Rosenthal, *Knowledge Triumphant*, s. 1.

⁵⁷ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 224.

⁵⁸ O kadar ki, Yunan simyacı Zomisos'un (350-420) bir risalesinin h. 38/m. 685 Muaviye'nin valilik döneminde bile çeviri yapıldığı görülür. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 3; Nasr, *İslam ve İlim*, s. 153 vd; Simya'nın metalleri değişip dönüştürmek anlamındaki teknik bilginin yanı sıra ruhun dönüşümünü sağlayan manevi simya diye ikiye ayrılması için bkz. Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 237-239; Nasr'ın astroloji, gizli ilimler, simyayı İslam bilimi olarak görmesine eleştiri için bkz. Münevver Ahmed Enis, "İslam Bilimi Ne Değildir? *İslam Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990, s. 43-44; İlginç olan nokta

hızlı ilerledi ki, “*Muhtemelen Antik Yunan Altın Çağının tek bir önemli eseri yoktur ki, Arapçaya çevrilmemiş olsun*” denilmiştir. Beytü’l-Hikme de yapılan bu çeviriler yeni bir bilgi ve bilim tasavvuru için “*materia prima*” temin etmişti.⁵⁹

Benzer bir şekilde Osmanlı’da Maarif-i Umumiye Nezareti bünyesinde Telif ve Tercüme Kütüphanesi bulunmaktaydı.⁶⁰ Yayım hayatına 1856 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti adıyla başlayan Millî Eğitim Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde Bakan Hasan Ali Yücel’in 1939 yılında tercüme bürosu kurup Doğu ve Batı klasiklerini Türkçeye kazandırdığını hatırladığımızda sürekliliği görmek mümkün olur.

Tabii ki bu süreçte cevaplanması gereken soru(n)lar ve bunlara verilen cevaplar oluşturulan bilim ve medeniyet tasavvurunu belirlemesi açısından önemlidir. İki uygarlık karşılaştığında birinden diğerine aktarılan nedir, bu hem ilk dönem İslâm hem de İslâm bilimlerinin verilerini devşiren Avrupalı Hristiyanlar için geçerli bir sorudur.⁶¹ Bilim ve teknolojinin teknik hususlarına gömülüp kalma tehli-

Roger Bacon (Rogerus Baco, d.1168) değersiz metallerin değerli metallere dönüştürülmesi, yani Simya ve astrolojiyle de yakından ilgilenen bir âlim olmasıdır. Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 285; Yunan düşüncesinde Homeros’un zıttına Heziyod’da insanların ölümden sonar cezalandırılmaları ve mükâfatlandırılmaları fikri vardır. İnsanın altın çağından maddi ve manevi bakımdan düştüğü kanaatindedir. Diyonizos’a gördüğü üzere Zeus insanı yaratmıştır. İnsanların dünyadaki filleri kontrol eder ve bunun için birçok araçlara sahiptir. Platon’un ruh anlayışında oldukça etkili olan ve Orfizim ve Eleusis kültlerinden hareketle bir ruhi arınma çabası, bunun Pitagorcular matematik ile kısmen rasyonel düşünceye bırakması felsefi düşünceye uygun ortam sağlayan Homeros geleneğinin geri plana itilmesi fikri ayrıca incelenmelidir. Çünkü Ruhun bedende bulunmasının ruh için bir aşığılama, bir alçalma teşkil ettiği fikri Homeros’daki hümanizm anlayışına aykırı düşmektedir. Bkz. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp* s.104-106; Homeros ve Hesiodos’un dünyası için bkz. Ronan; *Bilim Tarihi*, s. 68-69.

⁵⁹ F. W. Koomor’un 1936 yılında “The Status of Mathematics in India and Arabia During the Dark Ages of Europe” yazdığı makale için bkz. Abdullah el-Daffa, “Müslümanların Matematiğe Katkıları”, *İslam Bilimi Tartışmaları*, s. 159; Mustafa demirci, *Beytü’l-Hikme*, İnsan Yay., İst., 1996, s. 184-186; krş. İsmail Yakıt, Nejdett Durak, *İslam’da Bilim Tarihi*, Isparta, 2002, s. 67-70.

⁶⁰ Bkz. *Kozmografya*, mütercim: Salih Zeki, İstanbul, 1332 adlı eserin kapağı.

⁶¹ İkinci soru/n, ödünç alan toplumun konumu, hâkim durumundayken ve mahkûm durumundayken alınan farklıdır. Batı, Müslümanların gerilemesine birlikte onun bilgi ve teknolojisini taklit etti ve yeni ama kusursuz bir sentez oluşturdu. O kadar ki, Müslümanların katkısı hiç hissedilmiyordu. 3. Soru/n, yeni bir medeniyet için bilimsel ve teknolojik ilerlemenin “bilgi gücü” ilkesiyle yapılmasıdır. Bu bilgi ve güç eşanlamlı kullanımını ortaya çıkardığı sorunlar malumdur. Bunun için transfer edilen bilim ve teknolojinin mahiyetine dikkat

kesine karşı, zihin ve ruhun daimi bir isyanı ve şahlanmasını sağlayacak olan felsefedir. Bilimin kâinatın/evrenin düzenini anlayabilmek, çözebilme, tabiat olayları karşısındaki ilişkilerini kavrayarak bunları kontrol altına alabilmek, bilim felsefesi ile mümkün olabilir. İnsanın maddi ve manevi doyumluluğu ancak bilgi, bilim ve değer ilişkisini felsefi açıdan temellendirilmesini gündeme getirmiştir.⁶² Halife Memun'un kurduğu Beytül-Hikme (bilgelik evi) adlı kurumun temelleri atılınca, kısa sürede bu bilim politikasıyla önemli başarılar elde edilmişti.⁶³ Müslümanlar evrensel bilimsel birikimi kültürel açıdan almışlar, ama bunu dini açıdan

edilmelidir. Muhammed Zeki Kirmani, "Vakar Hüseyini'nin İslam Bilim ve Teknolojisi", *İslam Bilimi Tartışmaları*, s. 145-146.

⁶² Descartes, bu anlamda, insan hayatını maddi açıdan kolaylaştıracak hususların ıslahına çalışırken, üstünlüğü zihne vermesi, Kant'ın evrensel determinizmi maddi olgular açısından ileri sürmesine rağmen insanın kader ve gayesini ancak manevi ve ahlaki kanunlarda görür. E Brehier, *İnsan İlimlerinin Bugünkü Konuları*, çev. Selmin Evrim, Anıl Yay., İstanbul, 1965, s. 12; Lütfi Göker, *Bilim ve Teknolojinin Gelişimi ile İslam Bilginlerinin Yeri*, Elif Matbaası, Ankara, 1988, s. 7, 13 vd.; Henri Poincare, *İlim ve Usul: İlim Felsefesi*, çev. Salih Zeki, İstanbul, 1928, s 3 vd.; Alex Rosenberg, *Philosophy of Science*, Routledge, London, 2007, s. 1 vd.; Bu bağlamda araştırılması gereken temel sorular şunlardır: Bilimsel araştırmayı diğer araştırmalardan farklı kılan özellikler nelerdir? Bilim insanı tabiatı araştırmada takip etmesi gereken prosedürler nelerdir? Bilimsel açıklamanın doğru olabilmesi için hangi şartlar tatmin edici/uygun olabilir? Bilimsel kanunlar ve prensiplerini bilişsel statüleri nelerdir? Bilim insanları ve felsefecilerin "bilim felsefesinin mahiyeti" hakkındaki üç farklı görüş hakkında bkz. John Losee, *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford Universtiy Press, New York, 2001, s. 1-3; Özellikle son soru bağlamında P. Feyerabend'in algıladıklarımızın inandığımız şeylere dayandığı şeklinde özetlenebilecek tezini de hatırlamak gerekir. Bu durumda toplumun bilime karşı nasıl savunulacağı hususu ortaya çıkmaktadır. Paul Feyerabend "How to Defend Society against Science", *Introductory Readings in the Philosophy*, edit: E. D.Klemke, R.Hollinger and D.W.Rudge, Prometheus Books, New York, 1998, s. 54 vd.; Mahir Abdülkadir Muhammed Ali, *Felsefetü'l-Ulum*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1984, (2), s. 11 vd.; Bu hususta Foucault'un fikirleri de mukayeseli olarak incelenmelidir. Linda Martin Alcoff, "Foucault's Philosophy of Science: Structures of Truth/Structures of Power", *Continental Philosophy of Science*, edit. Gary Gutting, Blackweel Publishing, Oxford, 2005, s. 211-222; Uyanık, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, Önsöz, s. 17-18.

⁶³ 200/815 yılında kurulan bu merkezde, felsefe, tabiat ve matematiğin aynı zamanda bir de rasathanesi (gözlemevi) vardı. Me'mun Bağdat'ta ki Şemmasiye gözlemevinin yanı sıra Şam'da Kasiyun rasathanesini kurmuştur. Gökyüzü, uzay ve evreni inceleyen astronomi ilmi, aynı zamanda matematiğin de ustası olduğu burada görülür. Kendisi de birçok ilim disiplinine vakıf olan Halife, projelere katılırdı. Bu bağlamda Suriye Çölü ve Irak Ovasında öğle (meridyen) dairesinin bir deresinin hassas bir şekilde ölçülmesine yönelik çalışma ilk faaliyetlerindendi. Güneş parametreleri belirlenmiş, Güneş, Ay ve gezegenlerin hareketleri

da teşvik edici unsurlarında etkisi olduğu açıktır.⁶⁴ Bunun nasıl olduğunu hem İslâm dünyasında üretilen biliminin mevcut geleneklerden devşirilen bilimsel fikirler, hem de Müslümanların kendi yaptıkları katkılar olmak üzere iki yönünü klasik kaynaklardaki ilk bilim tasniflerinde görmek mümkündür.

Bu gerçeğin farkında olan son dönemlerin en önemli bilim tarihçilerinden olan Ronan, bilim ve dini hiçbir zaman birbirinden ayırt etmeyen Müslümanların bilime yaptıkları katkıların ihmal edildiğini söyler. İslâm bilimini Grek/Helen bilimini koruma ve sağlamlaştırma hareketi olarak görüp, bir nevi depo gibi sunmayı gerçekleri çarpıtma olarak değerlendirir. Hâlbuki Yunan, az da olsa Hint ve Çin bilimine önemli katkılar yapmış, içerik analizlerinde bulunmuşlar ve Batı buradan oldukça istifade etmiştir. Özellikle İslâm biliminin çıktıları alınarak daha çok Batı Avrupa’da 16. yy ortaya çıkan heyecan verici ilerlemeler üzerinde durulmuştur.⁶⁵ Hâlbuki burada önemli olan insanlığın birikimi olan bilimsel gelişmelerin İslâm dünyasına yansması, üretimi ve yeni keşiflerle geliştirilmesi, Avrupa’ya geçişi ve orada Rönesans’ı tetiklemesidir.⁶⁶

Fuat Sezgin bu hususu bir örnek üzerinden açıklamaktadır: Batı düşüncesinde bir nevi devrim yapan Kopernik’in Ali b. İbrahim eş-Şatir (v.777/1375), Kutbettin Şirazi ve İslâm bilim ve felsefe tarihinde astronomi, matematik, tıp, mantık, psikoloji, felsefe, edebiyat, coğrafya, ilahiyat ve güzel sanatlar gibi çeşitli alanlarda

izlenmiştir. Ulaşılan sonuçlara itiraz eder, aşılmasını talep eder, yapılan çeviriyi kontrol ettirir, düzeltmeler yaptırırdı. Böylece kendi yaratıcı karakterini kurumsallaştırmaya çalışırdı. Uluğ Bey, *Zic-i uluğ Bey*, Giriş, s. 17; Halife Memun zamanında yaşamış olan Ebu el-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir el-Fergani, *Cevami ilm en-nucum ve Usul el-Harekat es-Semaiyye*, s. 13-14; Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 2-3, 10-11; Nasr, *İslam’da Bilim ve Medeniyet*, s. 69; Lütfi Göker, *Matematik Tarihi ve Türk-İslam Matematikçilerinin Yeri*, s. 26. Halife Memun’un aslında Mansur (745-775) döneminde sistemli başlayan tercüme hareketini geliştirip, bir nevi ilimler akademisine dönüştürdüğü tezi için bkz. Mustafa Demirci, *Beytü’l-Hikme*, Yakıt, *İslam’da Bilim Tarihi*, s. 68-69.

⁶⁴ Bu noktada ünlü Müslüman fizikçi Muhammed Abdüsselam’ın Seyyid Hüseyin Nasr ve Ziyaüddün Serdar gibi araştırmacıların, İslami bilim çağrısını kültürel gerekçelerle değil de, dini gerekçelerle yapması tutarlı görmeyip, “bilim evrenselidir, Hindu, Yahudi, Hristiyan veya İslam bilimi diye bir şey olamaz” tezini hatırlamak gerekir. Pervez Hoodbhoy, *İslam ve Bilim* adlı esere Muhammed Abdüsselam’ın yazdığı Önsöz, s. 7-8.

⁶⁵ Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 118, 225-229, 267; Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 24; Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, s. 1-2, 107.

⁶⁶ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 169, Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 27-28, 59, 126, 177-178.

70'den fazla eser veren, bilim dünyasında Merağa Rasathanesi'nin kurucusu olarak tanınan “Türk Öklidi” diye isimlendirilen Nasiruddin et-Tusi'den haberdar olduğu kesinleşmiştir. Aynı şekilde Johannes Kepler'in (1571-1630) de ez-Zerkali'den (5/11 yy) etkilendiği açıktır. Kopernik de Zerkali'nin geliştirdiği güneş modelini “hoş bir buluş” olarak nitelemiş ve çalışmasında kullanmıştır.⁶⁷

Bu âlimlerin çalışmaları Bizans aracılığıyla Tebriz ve Merağa'dan Trabzon ve İstanbul yoluyla ulaşmıştır. Polonyalı iki bilgin, Sandivogius (1430) ve Adalbertu (1482) Gerhardus'un *Theorica Planetarum* ve Peurbach'ın *Theorica nove Planetarum* adlı eserlerine yazılan şerhlerde Müslüman âlimlerin gezegen teorilerini çok iyi bildikleri açıktır. Bu eserlerin Kopernik'in yaşadığı Krakau'da bilinmesi kadar doğal bir şey olamaz. Bu nedenle bilginin sistematik, tutarlı bir hale getirilip uygulanmasını içeren bilim ve teknoloji tarihini veyahut bir başka ifadeyle medeniyet tarihi bir bütün olarak ele alınmalıdır, çünkü “insanlığın ortak mirası”dır.⁶⁸

Benzer durumun temel bilimlerin verilerinin beşeri/tinsel disiplinlerde kullanılmasına örnek olarak da şu gösterilebilir: Dante Alihieri'nin (1265-1321) *İlahi Komedya* adlı ünlü eserinde Türk âlimi el-Fergani'nin astronomi ve kozmografisini kullandığı açıktır. Cehennem, Araf ve Cennet'i her biri 33 mısradan oluşan büyük manzum eser dünyanın birçok diline çevrilmiş ve üzerinde şerhler yazılmıştır. Avrupa'da yeni edebiyat ve Rönesans hareketin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. El-Fergani'nin eseri 12. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar eser-

⁶⁷ Tusi, *Tahriru Usul'l-Hendese ve'l-Hisab*, s. 19 vd.; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 166; Tusi'nin Ay modeli ve Batlamyus'un öğretilerinin müzakeresi için bkz. George Saliba, “Miladi II. yüzyıldan Sonra Müslümanların Gezegen Teorileri”, *İslam Bilim Tarihi*, ed: Rüşdi Raşid, çev. Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006, s. 124, 133 vd.; Henri Hugonnard-Roche, “İslam Astronomisinin Ortaçağ Batı dünyasına Etkisi” *İslam Bilim Tarihi*, s. 343-368; Nasr, *İslam ve İlim*, s. 182.

⁶⁸ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 53-54; Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 16-18, 41; R. Sercan Somuncu Türk Öklidi; Nasiruddin Tusi. <https://www.dunyabizim.com/portre/turk-oklidi-nasiruddin-tusi-h4789.html> 25 Ekim 2010; Meregâ rasathanesinden esinlenen Şahrüh Han'ın oğlu, Timur Han'ın torunu olan Uluğ Bey Muhammed Turgay/Taragay (796-853/1394-1449) Semerkant şehrini bir bilim ve kültür merkezi haline getirmiştir. Timur ölünce oğlu Şahrüh imparator oldu, 1409 oğlu Uluğ Beyi Semerkand'a vali olarak atamasında şehrin bilim merkezi olmasının yeri büyüktür. 1447 yılında basasının ölümü üzerine tahta geçen Uluğ Bey, bütün Maveraünnehir'in hükümdarı oldu, ancak iki yıl sonar oğlu Abdüllatif'in kiraladığı bir suikastçı tarafından öldürüldü. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 64; Uluğ Bey, *Zic-i uluğ Bey*, s. 9, 17 vd.

leri birçok kez Latinceye çevrilmişti. M.1264 yılında İbrahim el-Fakin adlı bir Yahudi doktor Kastilya diline tercüme etmişti. Bu kayboldu ama İtalyan âlim Bona-ventura (1221-1274) aynı İspanyolca metni Latince ve Fransızcaya çevirmişti. Bunun nüshaları Oxford, Paris ve Vatikan'da bulunmaktadır. Dante, Batı astronomisinden ve Miraç hadisesinden de haberdardır. Buna ilaveten O'nun iyi bir fizikçi, mantıkçı, gözlemci ve teorik astronom da olan, fıkıh ve felsefe alanlarında uzmanlaşan İbn Rüş'ten "büyük şerhin sahibi" diye söz ettiğini belirtirsek, İslâm âlimlerinin fikirlerinin sadece onun şahsı üzerinden bile Batı düşüncesinin dirilişindeki etkisini görürüz.⁶⁹

Buna rağmen İslâm'ın etkisini sadece Yunanca eserleri muhafaza ve tercüme etmek yoluyla aktarıcı konumuna indirgeyerek, onun yaratıcılığını göz ardı edilip Yunan döneminin bir devamı olarak görülmüştür. Bu nedenle Rönesans İslâm bilimlerinin yaratıcı konumunu inkar eden evrensel tarih görüşü üzerine kurulması bilim tarihi açısından son derece manidardır.⁷⁰

17. yüzyıldaki epistemik güç kayması, İspanyol ve Portekizlerin Coğrafi keşifleri, maddi zenginliğe fikri zenginlik ve bilimsel keşifler (Rönesans) ile geliştirilmesi, aslında 15. Asrın sonlarında İslâm bilimlerinin Avrupa'daki süreğenliğini takip etmenin sonucudur. Ümit Burnu keşfinin Portekizliler tarafından yapıldığının bir geçerliliği yoktur, çünkü Herodot bile Fenikelilerin Afrika'yı gemi ile dolaştıklarını söyler. İslâm döneminde sadece Afrika'nın güneyden deniz yoluyla dolaşılması değil, aynı zamanda güney Fas ile Çin arasında bir ticaret yolunun var olduğu bilinen bir gerçekliktir.⁷¹

Raşid de, İslâm bilimini Helenizmin izini süren arkeologlar misali tarihçilerin üzerinde çalıştığı bir kazı alanı gibi görmesini bir sıklık ve çarpıklık olarak görür. İslâm bilim tarihi hükmen (de Jure) var olma hakkını yitirmiş olmakla birlikte fiili durumda (de facto) tarihçilerin vazgeçemedikleri ve giderek artan bir şekilde başvurduğu bir alan olmuştur. Bu doğaldır, zira İslâm bilimi büyük kısmı Helenistik

⁶⁹ el-Fergani, *Cevami ilm en-Nucum*, s. 9-10; Dante, el-Fergani'nin eserini iki Latince ve Fransızca çeviriye göre hazırlanan İtalyanca nüshalardan faydalandığı için bkz. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 105; Ebu'l-Ala el-Marri'nin Dante'den önce el-Gufran risalesinde buna benzer tanımlamalar yaptığı da ortaya çıkmıştır. Kirmani, *İslam Bilim Tarihi*, s. 198-200; Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 54; Şafak Ural, *Bilim Tarihi III*, Ağaç Yay., İstanbul, 1994, s. 9; Ronan, *Bilim Tarihi*, 241

⁷⁰ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 1-2.

⁷¹ Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Frankfurt, 1999, (11), s. 384 389; krş. Turan: Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 134-136; *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.175; Henri Grosset-Grange, "İslam Denizcilik Bilimi", *İslam Bilim Tarihi*, ed. Rüşdi Raşid, s. 250 vd.

kökenli olmakla birlikte Süryanice, Sanskritçe, Süryanice ve Pehleviçe/Farsça kaynaklarıyla olduğu kadar gelişimi ve uzantılarıyla uluslararası bir niteliğe sahiptir. Örneğin Grek biliminin Batlamyusçu (Ptolemy) astronomiyi yeniden yapılandırırken astronominin Hind ve İran'a dayanan köklerini İslâm bilimde görmek mümkündür. Böylece yeni çerçevede bulgular aktarılırken yukardakilerine ilaveten İbrani ve Çin gibi farklı bilimsel gelenekler, İslâm medeniyetin faaliyet alanında bir araya getirilmekteydi. Bu bağlamda gezegenlere ait hareketlerin nicel durumunu gösteren astronomi cetvel (zic) sayısı yüzden fazladır. Fezzari, Battani, Selçuklu dönemini en seçkin bilgilerinden olan Ömer Hayyam'ın katkısıyla Melikşahi, İlhani, Hakani, Uluğ Bey'in taslaklarını Türkçe hazırladığı zic⁷², Zerkali, Muhammed Şahi zicleri bunlara örneklerdir.⁷³ Dolayısıyla "Avrupa Rönesansı" denilen fikri yenilenme, 12. asırda Arapça bilim, felsefe ve tıp eserlerini Latinceye kazandıran yoğun bir çeviri faaliyetinin etkisiyle ortaya çıkmıştır da denilebilir. İslâm bilim kaynakları, Batı medeniyetin doğmasının temel taşlarını döşedi.⁷⁴

Bu oldukça önemli bir husustur. Çünkü İslâm medeniyeti, Eski Mısır ve bugünkü Batı ve Güney Batı Irak, Dicle ve Fırat arasına tekabül ettiği için Nehirler Arasındaki ülke (Maveraünnehir) denilen Mezopotamya Klasik Yunan Çağı uygarlığının bir nevi devamı olduğunu gösterir. Bu nedenle olsa gerek İslâm bilimleri Avrupa'da kabul görüp özümsemesi 18. yüzyıldan itibaren gözle görülür hale gelmiştir.⁷⁵ Bu bağlamda Sezgin, İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük adlı klasik eseriyle Ernest Renan'ı (1823-1892) bilim tarihçiliğinin nadir çıkışlarından olarak

⁷² Semerkant, Buhara ve Gacvidan da üç önemli medrese kurmuştur. 1448 muazzam bir gözlem evini Semerkant'da yaptırmıştır. Uluğ Bey, *Zic-i Uluğ Bey*, s. 17-19.

⁷³ Ronan; *Bilim Tarihi*, s. 231-240; Rüşdi Raşid (ed. ve önsöz), *İslam Bilim Tarihi*, s. 8-9; Kirmani, *İslam Bilim Tarihi*, s. 156; Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 255-259; a.mlf, *Türk-İslam Astro-nomi Bilginleri ve Gökyüzü Bilgileri*, s. 25 vd.

⁷⁴ Burada "Arabistik" kavramını Heinrich Schipperges'den hareketle değerlendiren Sezgin "Arabizm yüzlerce yılı güçlü bir şekilde etkilemiş ve hala eklemekte olan ve onsuz modern dünyanın yapısını anlamayacağımız bir olgu" olarak belirtir. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.1, 162; Ömer Hayyam için bkz. Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 441-448.

⁷⁵ Mısır, özellikle Mezopotamya ilimleri Yunanlılar yoluyla Orta Çağ İslam dünyasına, geç Orta çağ Batı Avrupa uygarlığı aracılığıyla Yeniçağ Avrupa ilminin dirilmesi ve gelişmesinin temelinde yer alır. Bkz. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, s. 1-2; Saraç, *Bilim Tarihi*, s. 7 vd.; Ronan; *Bilim Tarihi*, s. 13, 29.

görmektedir. Zira Renan'a göre Yahudilerin Orta Çağ'daki yazılı kültürleri İslâm kültürünün yansımasından başka bir şey değildir.⁷⁶

Avrupa Düşüncesinde İbn Rüşd etkisi o kadar yoğundur ki, “13. yüzyılın ortalarından itibaren rasyonalist aydınlanmacı felsefe reddedildi. İbn Rüşd karşıt görüşlerin savaş aracı olarak kullanıldı. Yazılı bir şekilde ifadesine cesaret edilemeyen her türlü görüş İbn Rüşd'ün diliyle aktarıldı. Onun şahsında bütün aşırı diye nitelenen sistemlere ayırım yapılmaksızın savaş açıldı. Bunun üzerine 14. yüzyılın teoloji temsilcileri gerçek İbn Rüşdçülüğü tashih etmeye başladılar. Böylece Paris Arapçada yoğrulmuş antik bilimlerle yapılan en aşırı çatışmaların merkezi haline geldi.”⁷⁷ Bu nedenle Arapça veya Arapçaya uyarlanmış eserlerin Latince ve İbraniceye çevrilme sürecini takip etmek önemlidir.

İSLÂM BİLİM TASAVVURUNUN AVRUPA'YA GEÇİŞ SÜRECİ

Burada İslâm kültür ürünlerinin İbranice ve Latinceye çevrilmesiyle Avrupa'da kabullenme ve sonra özümseme(resepsiyon) süreci üzerinde durmak gerekir. Bunun süreçlerini ve gidiş yollarını Fuat Sezgin ana hatlarıyla şöyle tespit etmektedir: İberyar yarımadası (İspanya)'nın fethinden (711) sonra İslâm dünyasının bilim merkezlerindeki çalışmalar buraya aktarıldı ve 150 yıl neredeyse aynısı uygulandı. Eserler Latince ve İbranice dışında bölgesel dil olan Kastilice hatta Katalancaya bile çevrilmiştir. İkinci yol, Sicilya ve Güney İtalya üzerinden giden resepsiyondur. Üçüncüsü ise Bizans üzerinden olmuştur.⁷⁸

⁷⁶ Aydın Sayılı, “Bilimin Tarihsel gelişmesine Türklerin Katkıları”, *Uluslararası İbn Türk, Harremzmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri* (9-12 Eylül 1985) ,Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1990, s. 5-6; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 2, 85-86; Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 29.

⁷⁷ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 97.; Roger Bacon, hikmetin birliği ve İbn Rüşd hakkında yazı yazdığı için birkaç yıl hapis yatmıştır. Felsefe yapabilmek için pozitif ilimlerden haberdar olmayı şart koşan Bacon, Opus Majus isimli eserinde döneminin düşünürlerinin hatalarını dört maddede açıklamıştır. Zayıf ve yetkisiz/değersiz otoriteye teslimiyet, eski alışkanlıklar yani geleneğin etkisinde kalmak, yaygın önyargıların hâkim olduğu cahil bir kamuoyu, kişinin cehaletinin gösterişli ve görünür bir akıllılık ile örtülmesi. Önemli olan burada Kutsal kitapların otoritesini ilk kategoriye dâhil etmemesidir. Bu otorite akılla desteklenmeli, aklın da tecrübeyle doğrulanması gerekir. Bacon bu tecrübeyi ikiye ayırır. İnsanın doğasından gelen mistik tecrübe ile dış sebeplerle elde edilen, vasıtaların yardımıyla desteklenen ve matematiğin kullanımıyla kesinleşen bilgisi. Bu gözlemin sağladığı delilin önemine olan inancını gösterir. Bu, üç yüzyıl kadar sonra büyük önem kazanacak bir tutumdur. Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 285.

⁷⁸ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 134-160; Juan Vernet, Julio Samsó, “İslam Biliminin Endülüs'teki Gelişimi” *İslam Bilim Tarihi*, ed. Rüşdi Raşid, s. 295 vd.; Saraç, *Bilim Tarihi*, s. 64-67.

Bunlara ilaveten Lütü Gök, İslâm ülkelerine yapılan seyahatları da 4. yol olarak görür. Bu çerçevede Fransız asıllı Afrikalı Canstantine (1016-1087) Mısır, Arabistan ve Hint bölgelerini adım adım dolaşır. Tıp eğitimi de alır. Döndüğünde Napoli Krallığının bir şehri olan Salerno'ya yerleşir ve 76 el yazması Arapça eseri Latinceye tercüme eder. Liber Viatcium ve Liber Pantegni adlı eserleri yazdığı söylenir, ama ikincisi Ali b. Abbas'ın Kitabül-Melik'in kopyasıdır.⁷⁹ Cremmonalı Gerhand (1114-1187) bu çevirmenlerin en meşhuru. Bath'lı Adelard, Cremona'lı Gerard ve astrolog ve kâhin olarak Michael Scot (1175-1232) gibi mütercimler Toledo şehrinde birçok eseri çevirdiler. Scot aynı zamanda dil bilimciydi, Arapçanın yanı sıra İbraniceden de eserleri Avrupa'ya kazandırdı.⁸⁰

10-11. yüzyılda matematik ve astronomi alanındaki Arapça materyali tam anlamıyla kaydeden ve ona hâkim olan dönem *saf kabul evresidir*. *Taklitçi resepsiyon* döneminde ise eksiklikleri telafi (kompendyum) ve derleyip toplama (kompilasyon) yoluyla İslâm bilimine ilişkin bilgiler verildi. Bir de materyali yarattıcı bir şekilde yorumlayan *üretici evre* vardır ki, Chartes ve Toledo gibi merkezlerde görülmüştür. Son olarak da 13-14 yüzyıllarda kritik sentezci bir *özümseme evresi* görülmüştür.⁸¹

Tabi bu süreçte aralarındaki çatışmaya rağmen Doğu ve Batılı yöneticilerin de bilgi ve bilime olan yatkınlıkları, müzakerelere katılmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Örneğin Eyyübi Sultanı Nasiredin Muhammed el-Melik el-Kamil (d.615-635/1218-1238) Kudüs'ü vermek zorunda kaldığı II Friedric ile mantık, felsefe, matematik ve tıp hakkında müzakereler yapmıştır. Friedric'in sorularını, Sultan âlimlerine gönderip müzakereler yapmış, cevabını iletmıştır. II Fredrich'in Muvahhidi hükümdarı Abdulvahid er-Raşid (d.630-640/1232-1270) gönderdiği ve "Sicilya Soruları" diye bilinenler felsefe ve metafizik hakkında olmasıyla doğrudan ilgi alanımıza girmektedir. O'nun da filozof sufi Abdulhak b. İbrahim b. Seb'in '613-668) gönderdiği soruların **ilki** Aristoteles'ten hareketle "dünyanın kadim olması meselesi nedir?", **ikincisi** "metafiziğin amacı nedir?" ve

⁷⁹ Ali b. Abbas bu eseri Büveyhi hükümdarı Adud'uddevli Fenne Hüsrev (949-983) adına telif ettiği için *Kamilü's-Sinaati't-Tıbbiye* diye de tanınır. Batı da ise *Liber Reguis* olarak bilinir. Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 334-340; Göker, Haçlı seferlerini de İslâm dünyasındaki bilimin Avrupa'ya nakledilmesinde beşinci yol, akrabalık ilişkilerini de altıncı yol olarak görmesi için bkz.s. 340-347.

⁸⁰ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 42-143.

⁸¹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 100, 134 vd.

“varsa onu önceleyen bilimler nelerdir?”, **üçüncü** soru ise şudur: “Kategoriler nedir?” “Hangi bilim dallarının anahtarı olarak hizmet eder, sayıları kaçtır, artırabilir veya azaltılabilir mi?” Burada hangi ispatlama ve düşünme yöntemleri göz önünde bulundurulur? **Dördüncü** soru, ruhun ölümsüzlüğü hakkındadır, örneğin “ölümsüzse delili nedir? Aristoteles, Afrodiaslı Alexandra karşısında nerede durmaktadır? **Son** soru ise bir hadis ile ilgilidir. Bu sorular, kabullenme (resepsiyon) sürecini göstermekle birlikte yöneticilerin de niteliğini ve birikimini ortaya koyması açısından önemlidir.⁸²

Bu nokta da Kayser II Friedric’in Bağdat Nizamiye ve Mustansiriyye medreselerini örnek olarak Napoli’de ilk devlet üniversitesini (1224) kurmasını da zikretmeliyiz. Kayser’in yanında Antakyalı Theodorus adında Hristiyan Arap olan önemli bir mütercim vardı. Bu soruların hazırlanmasında Saduri el-Antaki diye de bilinen bu âlimin katkısı olduğu açıktır. Onun çevirileri İslâm bilimlerinin Sicilya ve İtalya üzerinden kabullenme sürecinde etkili olmuştur. Pisalı Leonard’un ona matematik soruları gönderdiği, onun da ikinci dereceden belirsiz analitikten bir problem yolladığı *Liber quadratorum* isimli eserde yazılıdır.⁸³

Üçüncü resepsiyon/kabullenme dönemiyle ilgili önemli bir örnekte Bağdat’ı 656/1258) ele geçiren Cengiz Han torunu Hulagu’nun Meraga’da Nasiruddin Tusi’nin denetiminde büyük bir astronomi/gözlem evi kurmasıdır. Buranın 400 binlik kütüphanesi olduğunu söylenilir. Bu bilim adamının katkısıyla astronomiye dair *İlhani zici* oluşturulmuştu. O dönemde Meraga’nın Trabzon ile yakın irtibatı, Kostantinopel ile bilimsel ve ticari iletişim vardı. Hülagu’nun halefi Abaka Han’ın Tebriz’i başkent ilan etmesiyle bu iletişim ve etkileşim daha da arttı. Özellikle dünya bilim tarihinde önemli yere sahip Reşideddin Fadlallah et-Tabib (v.718/13), İlhanlı Gazan (694/1295) ve Olcaytu (703/1304) döneminde vezir-i azam olarak çalıştığı dönemde Tebriz önemli bir bilim merkezi haline geldi. İran ve Anadolu’da kurduğu vakıflarda Türk, Yunan, Gürcü Ermeni, Hintli, Rus ve birçok farklı milletten sanatçı ve zanaatkar çalışıyordu. İlhanlılar döneminde altı-yedi bin öğrenci ülkenin her tarafından buraya geliyor ve bütün masrafları devlet tarafından karşılanıyordu.⁸⁴

⁸² Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 147-149; Kirmani, *İslam Bilim Tarihi*, s. 156.

⁸³ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 153-154, 164.

⁸⁴ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 157-158; Nasr, *İslam’da Bilim ve Medeniyet*, s. 55; Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 272, 278.

Bu bağlamda Zeki Velidi Toğan'ın neşrettiği Reşideddin'ün Basileus'ün (muh-temelen Andronikos II. Palaiologos (d.1288)) sorularına verdiği cevaplardan oluş-
 an “el-esile ve el-ecvibe” adlı risale, İlhanlılar ve Bizanslılar arasındaki sıkı bi-
 limsel ilişkinin boyutlarını göstermektedir. Bu risale, Farsçadan Yunancaya çev-
 rilmişti. Velhasıl bu eserlerin Farsça ve Arapçadan Yunancaya çevrilmesi “*bilim-
 sel eserlerin geri hicreti*” olarak nitelendirilmiştir.⁸⁵

Bu bağlamda 8./14. yüzyıllarda Batılılar tarafından “Arap Montesquieu”su ola-
 rak nitelendirilen Ebu’z-Zeyd Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun
 (732-808/1332-1372) iyi bir örnektir. Çünkü Onun dünya tarihi olarak yazdığı el-
Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi
eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-sultânî'l-ek-
ber eseri son derece önemlidir. Adı “Mukaddime” yani “giriş” olmasına rağmen
 bu esere ek olarak yazılan metin ise (Vico’dan çok önce) tarih felsefesi ve (A.
 Comte’den epey önce) sosyolojinin temeli olmuştur. Devlet teorisi açısından Mu-
 kaddime, Niccolo Machiavelli’nin (v.1526) II Prince adlı eseriyle mukayese edil-
 miştir.⁸⁶ Batı’nın İslâm pozitif ve beşeri/tinsel bilimlerini kabul (resepsiyon) ve

⁸⁵ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 158-159; Nasr, *İslam ve İlim*, s.182-183; A.mlf, *İslam’da Bilim ve Medeniyet*, s. 80-88.

⁸⁶ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik I*, s. 63; Kirmani, *İslam Bilim Tarihi*, s. 254-255; İbn Haldun, *Mukadime* Osmanlı Tercümesi, Pirizade Mehmed Sahib, haz. Y. Yıldırım vd., Klasik Yay., İstanbul, 2008; Ülker Gürkan, “Montesquieu Ve Kanunların Ruhu (Hukuk Sosyolojisi Açısından Bir Değerlendirme) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/302/2834.pdf> Bu-
 nunla birlikte “ilerlemek ve başarmak için için her şeyi mubah gören bir yapısı olduğunu, belki bundan dolayı Niccolo Machiavelli ile de mukayese edilebilir. O, malum olduğu üzere Prens/Hükümdar adlı kitabında manipülasyon yoluyla iktidarı elde etmeye ve kullanmaya ilişkin davranışları açıklamaktadır. Makyevelist kişi, diğerleriyle ilişkilerinde sürekli kazanmak isteyen bir kişidir ve bu başarı tutkusu, onu sosyal manipülasyona götürmektedir. “İbn Haldun, Tunus sarayında çalışırken Faslıların ülkesine yönelik işgal hazırlıkları vardı. İbn Haldun onlara gerekli bilgiyi verdi. Buna rağmen Faslılar başarıya ulaşamayınca İbn Haldun hayatını kurtarmak için kaçtı. Fas’a gitti, Merini Sultanı Ebu Annan’ın genel sekteri oldu. Daha sonra başka yerlerde daha iyi imkânlar olduğunu gören İbn Haldun, vezir olabilmek için Bicaye hükümdarı için yeni amirine de ihanet etti. Merini sultanı entrikayı fark etti ve İbn Haldun’u hapse attı. İki yıl yattı, bu arada Kostantine lideriyle yazıştı. İbn Haldun bu hükümdara da Tlemsen Sultanı için ihanet etti. Tlemsen Sultanına da Marakeş Sultanının gözüne girmek için ihanet etti. Aynı senaryo Marakeş ve Gırnata’da tekrarlanınca, İbn Haldun kötü şöhreti yüzünden Tunus’tan Atlantik’e kadar bütün Mağrib’te barınacak yer bulamadı. Doğu’ya yönelip Mısır’a geldi. Hükümdara hizmet etti. O zamanlar Şam’ı işgal etmiş olan Timurlenk’e tehlikeli bir görev için gönderildi. Görevi başarıyla tamamlayınca fazlasıyla mükâfatlandırıldı. Bu ve benzeri görevleri başarıyla yerine getirmişti, çünkü mahir bir

özümseme sürecini incelemeye geçmeden önce, İslâm felsefesinde ilk bilim tasnifleri hakkında ana hatlarıyla bilgi vermek faydalı olacaktır.

İSLÂM FELSEFESİNDE İLK BİLİM TASNİFLERİ

Batı bilgi ve bilim tasavvuruyla felsefi alanda ilk yüzleşen âlim olan aslında Cabir b. Hayyan'dır. (v.h.160) Ama pek çok isnat edilenler gibi bu eseri de kayıptır.⁸⁷ Bunun için Ebu Yusuf b. Yakub b. İshak b. Sabbah b. İmran b. İsmail el-Kindî (185/796-260/873) *Kitabu Mahiyyeti'l İlmi ve'l-aksami'l-Ulûm*; İslâm felsefesinin kurucu filozofu olan ve Muallim-i Sani" diye nitelendirilen Ebu Nasr el-Farabî *İlimlerin Sayımı Hakkında Kitap* ilk bilim tasniflerini yapanlar olarak zikredilir. Tanrı-evren irtibatının mahiyetini inceleyen ve "nasıl yarattı?" sorusunun cevabını arayan b/ilim tasnifleri ile "niçin yarattı?" sorusunun cevabını arayan ilahiyat/felsefe, nasıl hayata geçirileceğini inceleyen medeni (sosyo-politik) ilimlerin tasnifleri Ebu Yusuf Yakub İshak yapmışlardır.

zekâyâ sahipti, zor meselelerde doğru kararlar veriyor ve diplomatik görevleri hakkıyla yapıyordu. Fakat Mağrib hasreti ağır bastı, gidip her şeye yeniden başlamak istedi. Ama kendisini 774//1375 yılında İbn Selame kalesinde hapiste buldu. Burada hayatı boyunca devletlerin kaderi hakkında öğrendiklerini ve onların yükselme ve çöküşleri hakkındaki tecrübelerini yazmanın zamanı geldiğini düşündü." Raci ve Lamia Faruki, *İslam Kültür Atlası*, s. 339-340; Bununla birlikte "Makyavelizm" kavramını olumsuz durumları ifşa etme mekanizması çerçevesinde daha derinlemesine anlama çabasına dikkat çekilmektedir. Makyavelizm'in olumsuz durumları ifşa etme niyeti üzerindeki etkisini araştırılmalıdır. Bu amaca yönelik yapılan analizlerde, kurulan hipotez çerçevesinde Makyavelizm'in birinci ve üçüncü kişi olumsuz durum ifşa niyetini negatif yönde etkilediği tespit edilmesi için bkz. Özgür Demirtaş D. Mehmet Bıçkes, "Makyavelizm'in Olumsuz Durumları İfşa Etme Niyeti Üzerindeki Etkisi: Bir Alan Çalışması" "İş, Güç" *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Nisan 2014, Cilt 16, Sayı 2, s. 98-112; <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/235963>. Bu bağlamda Machiavelli'in hayatı boyunca hatta söz konusu eseri dışında yukarıdaki Makyavelizm tanımını çağrıştıran ne bir eylem içinde olmuş ne de bir eser kaleme almadığını da belirtmek gerekir. "Hükümdar"ı kaleme aldığı dönemden (1513) kısa bir zaman önce siyasetten (aslında iktidarın bir parçası olmaktan denmeli) uzaklaştırılmıştı (1512). Hükümdar'dan önce başlayıp ondan sonra tamamladığı Discourse'nin yazarı Machiavelli ile Hükümdar'ın yazarı olan Machiavelli farklı iki yazar gibidir. Zira birinde bir dava adamı gibi görünür iken diğerinde gerçekçidir. Dolayısıyla Machiavelli'yi anlamaya çalışanlar farklı iki siyaset hakkında yazan insanla karşılaşır." Ahmet Kesgin, Machiavelli ve Makyavelizm" *Beytulhikme Dergisi*, 5, (1), Haziran 2015, s. 107 vd; <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/40602>.

⁸⁷ Latince de Geber ismiyle yayımlanan bir dizi eserin Cabir külliyyatına ait olanların tercümesi olduğu iddiası ve ayrıntılı müzakere için bkz. Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 40-41.

el-Kindi *Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* isimli risalesinde; bilgi ve bilimleri tasnif ederken, kaynağını yani ilahi ve insani olması açısından temel olarak, Dini/ilahi ilim ve “İnsani ilim” ayrımını yapmıştır. Felsefeyi, eşyayı hakikati üzerine bilmek, gayesini hakikatin idrak edilmesi olarak tanımlar. Şeriatı de insana hakkı ve doğruyu öğreten ilkeler bütünü olarak gördüğü için felsefe ile şeriatı bir ilkede birleştirir. Bu ilke de *hakkın ve hayırlı amellerin/doğru eylemin bilinmesidir*. Vahyin, irade ve istek dışı bir şekilde, matematiksel ve mantıksal yöntemlere başvurmadan seçilmiş insanlar vasıtasıyla bizlere ulaşması salt bilginin kaynağını belirtmesi açısından önemlidir. Yoksa insan fitratına uygunluğu açısından akıl onu kabul etmek zorundadır. Vahyin, indirildiği dönemdeki beşeri sorunları merkeze alarak insani çözümler üretmesi de bunun örneğidir. Bununla birlikte Fârâbî gibi ilimlerin tasnifini nazari bir proje şeklinde ortaya koymadığını belirtmek gerekir.⁸⁸

Kindi'nin insani ilimlerden kastı ise felsefi bilimlerdir. Bunlar da kendi arasında “doğrudan (bizatihi) ilim ve diğer bilimler için alet ve başlangıç olarak ilim” diye ikiye ayrılır. Bizatihi/teorik ilimler, fizik, psikoloji ve metafiziktir. Psikolojinin daha ilk dönemde bir bilim olarak sunulması ve fizik ile metafiziğe geçişte bir aracı ve eşik olarak durması özellikle araştırılması gereken bir noktadır. Pratik bilimler ise ahlak ve siyasettir. Başka ilimlere giriş niteliğinde olan bilimler ise mantık ve matematiktir. Matematik o kadar önemlidir ki, bunu bilmeden felsefe tahsili yapmanın imkânı bile yoktur. Matematik, astronomi ve coğrafya Müslüman âlimlerin ilk dönemlerinden itibaren ilgilendikleri temel pozitif bilim disiplinlerindendir. Halife Memun'un kurduğu Beytül-Hikme'de dönemin seçkin âlimlerini topladığı üç disiplinden hareketle bir dünya haritası çizilmesini istediği bilinmektedir.⁸⁹

Felsefe tarihinde ilk öğretmen diye bilinen Aristoteles'ten sonra “İkinci Mualim” sıfatını kazanan Muhammed b. Muhammed b. Uzluğ b. Tarkan/Turhan Ebu Has el-Fârâbî, (873/259) ilimler tasnifi son derece önemlidir. Porfiryus'un *İsagoge*

⁸⁸ Kindi, "Risale fi Kemiyeti Kutubi Aristutalis ve ma Yuhtacı ileyhi fi Tahsili'l-Felsefe", *Kindi Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2002, s. 17, 263; Saçaklızade, *Tertibu'l-Ulum*, mukaddime, Arapçası, s.14-16; Uyanık, "İslam Medeniyeti ve Felsefesinin Teşekkülünde İlk Bilim Tasnifleri", s. 64-67; Ömer Türker, İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi, *Sosyoloji Dergisi*, 3, (22), 2011, s. 534 vd.

⁸⁹ Doğan Uçar, "Turkish Cartography in the 16 th Century" *Science in İslamic Civilisation*, edit. E. İhsanoğlu ve Feza Günergün, İrcica, İst., 2000, s. 213; Edward S. Kennedy, "Matematiksel Coğrafya" *İslam Bilim Tarihi*, edit: Rüşdi Raşid, s. 227, 237-238; Saraç, *Bilim Tarihi*, s. 45-46.

adlı eserine John Philoponos (Yahya en-Nahvi) tarafından yazılmış şerh aracılığıyla İslâm dünyasına intikal etmiş olan Aristocu ilimler tasnifiyle, Kur'an ve özellikle Şeriat'tan türetilen disiplinlerle bir uzlaştırmaya çalışır.⁹⁰ Bu çaba, kanaatimce bilimlerin İslâmileştirilme ve/ya İslâmi bilim projelerinin ilk örneğidir. İspanyolca ve Latinceye "De Devisione Scientiarum" adıyla çevrilmiştir. Dominicus Gundissalinus "De Devisione Philosophiae" adlı eserinde yararlanmıştır.⁹¹

Fârâbî, ilimleri ilk önce beş büyük kısma böler: 1. Dil, 2. Mantık, 3. Tâlimi/riyaziyat ilimleri, 4. Tabii ve ilahiyat ilimleri 5. Medeni ilimler. Ardından daha temel bir ayrım yaparak Nazari ilimler, Tâlimi ilimler, Tabii ilimler ve ilahiyat ilmini inceler. Ameli ve Felsefi ilimleri ise yukarda belirttiğimiz üzere Ahlak ve Siyaset ilmi olarak tasnif eder. Fârâbî, tasnifin teorik boyutunu inşa ettiği felsefi boyut üzerinde durmaktadır. *Et-Tenbihala eshabi's-Saade* adlı eserinde nazari ve ameli ilimler ile medeni ilimleri iki grupta ayrıntılı inceler.⁹²

İslâmi ilimlerden kasıt, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi disiplinler; akli bilimlerden kasıt ise, matematik, astronomi, fizik, kimya, coğrafya, botanik gibi bilimlerdir. Bu bilim dalları felsefi açıdan söyleyecek olursak, teorik bilimler olarak metafizik, matematik, fizik; pratik bilimler olarak ise ahlak, ev yönetimi (tedbiru'l-menzil) ve siyaseti (tedbiru'l-mudun) sayabiliriz.⁹³

Bu teorik çalışmalar, eko-politik gelişmelerle eş güdümlü olarak gelişmiştir. Nitekim Müslümanlar Hind-Çin-Sasani, Yunan ve Mısır medeniyetlerini verilerini alarak yaratıcı bir zihniyete sahip oldular. Miladi 850 yılından itibaren 16. yüzyılın sonuna kadar sürekli yeni şeyler keşfettiler. Eski ilimleri geliştirdikleri gibi yeni bilimler de kurdular, ileride kurulacak bazı bilimlerin temellerini attılar. Özellikle matematiksel coğrafyada o kadar ileri gittiler ki, Uzak Doğu'ya gitmek

⁹⁰ Fârâbî, "Kitabu'l-Burhan", *el-Mantık inde'l-Fârâbî*, tahk. Macit Fahri, Beyrut, 1986, s. 53; "Kitabu'l-Cem beyne Ra'ye'l-Hâkimeyn", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri içinde*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2003, s. 151-181.

⁹¹ Saçaklızade, *Tertibu'l-Ulum*, Mukaddime, Arapçası s.17-19; Mevlüt Uyanık, "İslami İlim Kavramsallaştırması", *İslamiyat*, 6, (4), 2003, s. 13-36.

⁹² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, s. 78 vd.; krş. Dil ilminin doğuşu ve gelişimine dair literatür için bkz. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, Riyad 1988/1408, 8, (kısım 1), s. 13 vd.

⁹³ Mevlüt Uyanık, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, Ankara, 2012, s. 38-39; İslam akaidi ve tasavvuf disiplinine dair Hasan Basri'den itibaren başlayan literatür için bkz. Sezgin, *Tarihu't-turasi'l-Arabi*, Riyad 1983/1403, 1, (Kısım 4, s. 9 vd.; Nev'i Efendi, (Yahya b. Pir ali b. Nasuh: d.940/1533) *İlimlerin Özü (Netayic el-Fünün)*, Master tezi olarak çalışan Ömer Tolgay yayına hazırlamış, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 58.

isteyen bir yol bulmak isteyen Christophol Kolombus (Kristof Kolomb) Amerika'ya ulaşmasından önce ve sonraları Ümit Burnu denilen yerden yani Afrika'nın güneyinden geçip Çin'e 9. yüzyılın sonlarında gitmişlerdi. Aslında Müslümanlar Okyanusu aşarak Asya'ya ulaşmak için birçok sefer yaptılar, keşiflerinin farkında olmamalarının nedeni geriye tekrar dönmemeleridir. 13. Yüzyılda Kuzey Asya'nın mükemmel haritalarını yapmışlardı. Örneğin 1513 yılında Piri Reis Atlantik Okyanusunun ünlü haritasını yapmıştı. Kuzey batı Afrika, İberya yarımadası Orta ve Güney Amerika kıyılarını gösteren bu harita 90 cmx65cm olup antilop derisindendi.⁹⁴

Bu noktada *matematiksel coğrafyayı* müstakil bir disiplin haline getirenin Biruni olduğunu dünyaya anlatmamız gerekir. Ülkelerin coğrafyasına dair genişlik ve uzunluklar hassas bir şekilde tespit edilmişti. Onun *Tahkik ma li'l-Hind* eseri beşeri coğrafya ve yerel kültürler açısından son derece önemlidir. Süleyman Tacir adlı seyyahın Marko Polo'dan önce Çin'i dolaştığı bilinmektedir. Gözlemleri Ebu Zeyd Seyrafi'nin rivayetlerinde vardır. Müslümanların coğrafya ve şehirlerin özelliklerini bilmeye ilgilerin fazla olduğu buralardan anlaşılmaktadır. Ebu'l-Fida Hamevi'nin *Takvimu'l-Buldan* adlı eseri ülkelerin en, boy ve isimlerine dair onlarca meseleden bahseder.⁹⁵

Günümüzde beşeri coğrafyanın kurucu olarak sunulan Karl Ritter hiç seyahat etmediği halde bu kadar bilgiyi nereden aldı diye sorulmuyor, oysa İslâm dünyasının Asya'nın her şehrin coğrafyası vardı. Bilimler tarihi ve medeniyetler, insanlığın ortak mirası olduğunun bilincinde olan Batılılar 18. yüzyıla kadar sadece İspanya'nın coğrafyasının olduğunu, bunun sebebin de orada yaşayan Müslümanlar vasıtasıyla olduğunu söylerler. Nitekim 9. yüzyılın başından itibaren enlem boylam derecelerine dayanan haritaları Müslümanlar yapmışlardı. 12. yüzyıldan itibaren bu haritalar Avrupa'ya ulaşmış, yavaş yavaş taklit etmeye başlanmıştı. Osmanlı, Balkan ve Anadolu haritalarını o kadar mükemmel bir şekilde yapmışlar ki, maalesef bu gerçek hala bilinmiyor, der Fuat Sezgin.⁹⁶

⁹⁴ Uçar, "Turkish Cartography in the 16 th Century" s. 212-226.

⁹⁵ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 173-174; Turan, *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 24-25, 30-34, 43, 116-117, 118; Hâkimi, *İslam Bilim Tarihi*, s. 151; Biruni aynı zamanda farmakoloji yani eczacılık disiplinini müstakil disiplin haline getirendir. İsmail ve Lamia Faruki, *İslam Kültür Atlası*, s. 358; Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 50; Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, Ankara, 1967, s. 88; Zeki Velidi Toğan, "Biruni" md, *İslam Ansiklopedisi*, c 2, İstanbul, 1961, s. 639; Aydın Sayılı da Beyruniye Armağan, TTK, Ank., 1974, VII dizi, sayı 68, s. 39.

⁹⁶ Turan, *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 51-52, 78.

Bu tespiti yapan hocamızın Matematik coğrafya ve tarihi üzerine günümüzde ilk eser yazan kişi olması son derece önemlidir. Ona göre, Müslüman âlimler matematik ve astronomi de son derece iyilerdi ama coğrafya alanında harita yapımında son derece ileri gittikleri bir türlü gündeme gelmemişti.⁹⁷ Bu bağlamda bilinen en eski haritacı Kaşgarlı Mahmud olduğu meşhur eseri *Divan-ı Lugati't-Türki* yazdıktan (m.1071) üç yıl sonra Türklerin Anadolu'ya doğru ilk göçlerine başlaması arasında irtibat ayrıca incelenebilir.⁹⁸

Bu temel disiplinleri, ilahiyat ve felsefe ile birlikte okutan ilk devlet üniversitesi de Nizamiye medresesidir. Ezher Üniversitesi tarihsel olarak öncedir; ama o bir vakıf üniversitesiydi. 457/1065 yılında Bağdat'ta kurulan Nizamiye medresesinde ortasında bahçesi, derslikler, konferans salonları, bütün teknik bölümleriyle bir merkez kütüphanesi bulunuyordu. Din ve dil bilimlerinin yanı sıra matematik ve tıbbın özellikle anılması, geometri, farmakoloji ve hijyenin müfredatta tek tek dile getirilmesi verilen önemi gösterir. Bu bina Moğolların istilasını sırasında zarar görmüştür ama bir süre sonra yine onlar tarafından yeniden inşa edilmiştir.⁹⁹

Osmanlı tarihinde ise bu anlamda Orhan Gazi tarafından 1331 yılında İznik Medresesi açıldı. Bursa ve Edirne'de yaygınlaştırıldı. Fatih Sultan Mehmed tarafından Sahn medreseleri açıldı. Buralarda Selçuklu medreselerinde ve "Bereketli hilal" denilen Maveraünnehir/Mezopotomya, Mısır, Irak ve Suriye'de yetişmiş bilim insanları görev aldı.¹⁰⁰

⁹⁷ Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 29-30,33, 77.

⁹⁸ Doğan Uçar, "Turkish Cartography in the 16 th Century" *Science in İslâmic Civilisation*, edit. E. İhsanoğlu ve Feza Günergun, Ircica, İstanbul, 2000, s. 213; krş. Sevim Tekeli, "Map of Japan by a Turk Mahmud of Kashgar" Erdem, I (3), 1985, s. 665-671.

⁹⁹ Müderris/profesörlerin ataması başlangıç dersini üst seviyedeki idarecilerin ve asillerin bulunduğu ders sonunda bakanlıkça yapılıyordu. Yeni atamanın onuruna verilen yemek Halife'nin huzurunda akademik bir tartışmayla gerçekleşiyordu. Tartışmalar için görevli müderrisler ve müzakereci asistanlar bulunuyordu. Bu açıdan nizamiye medresesi İslâm'daki yükseköğretim kurumlarına genel ders planını getirmiş olan ilk eğitim kurumudur. Bu sistem Mustansiriye medresesinde (1227) daha da geliştirilmiştir. 1232 yılında Dicle nehrinin sol tarafında tamamlanan şekilde özel bir bina tıp, farmakoloji/ilâç bilim ve tabiat bilimleri eğitimine ayrılmıştı. Burada bir hastane, merkezi yemekhane, hamamlar vardı. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik I*, s. 163-164; Turan: *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, s. 120-121; Kirmani, *İslâm Bilim Tarihi*, s. 162-163; Farmakoloji/eczacılık için bkz. İsmail ve Lamia Faruki, *İslâm Kültür Atlası*, s. 358 vd.; Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 187-190; *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 69-79.

¹⁰⁰ M. Hulusi Lekesiz, "Ottoman Scientific Mentality: An Essay on its Formation, Development and Decline" *Science in İslâmic Civilisation*, edit. E.İhsanoğlu ve Feza Günergun, Ircica, İstanbul, 2000, s. 38-39; Ronan; *Bilim Tarihi*, s. 32-33, 65.

Müslüman âlimler, ilimler tasnifinde, Tanrı-evren ve insan ilişkisini açıklarken, önce dil ve düşünce irtibatını, bunun mantıklı sunumunun nasıl olacağını belirtirler. Tanrı ve evren ilişkisinin nasıl kurgulandığını, yaratılış sürecini ve bunun mahiyetini inceleyen müspet/doğa ilimlerini belirtir. Burada matematik ve müzik disiplinlerinin irtibatını kurması son derece önemlidir. Çünkü Avrupa Müslümanlar tarafından geliştirilen “müzik terapisi” teori ve pratiğini bu çevirilerle öğrenmişlerdir.¹⁰¹

Bu bağlamda Müslümanlar bir ilaç bulabilmek için minerallerin, bitkilerin ve diğer canlıların (botanik ve zooloji) dünyasını araştırmış, farmakoloji/ilâç bilim ve karmaşık bir eczacılık ilmi oluşmuştur. Tedavi için Nureddin Zengi'nin 556/1160 kurduğu hastane üç asır boyunca hastalarına ücretsiz baktı.¹⁰² Sonra Tanrı'nın evreni niçin yarattığını, insanın varoluş anlamını ilahiyat ve felsefe bağlamında müzakere eder. Verilerin nasıl hayata geçirileceğini medeni ilimler (siyaset/fıkıh ve kelim) bağlamında inceler.¹⁰³

Fârâbî'nin *İlimlerin Sayımı* adlı kitabını “Felsefeye Giriş” olarak değerlendir- memizin nedeni, dilin yapısı ve felsefesi ile başlayarak bir nevi “düşüncenin grameri”ni ortaya koymasından dolayıdır. Ardından özellikle medeni ilimler bağla- mında hukuk, siyaset ve ahlak ile ilişkisini ele alıp, bunların ilahiyat ile irtibatını

¹⁰¹ Bu eserin Latinceye çevrilmesi müzik teorisi alanında önemli katkılar yapmıştır. 12. yüzyılın ortalarında *musica mundana, humana ve instrumentalis* (evren, insan ve enstrüman müziği) bölümlenmeye ek olarak *musica speculative activa* (teorik ve pratik müzik) bölümüyle tanıştı. Bu sınıflama aktif müzisyenin eyleminden türemekte olup, ya gözlemlemeyen ve araştıran ya da aktif olabilir. Sezgin, *Bilim ve Teknik I*, s. 89-90. Ruhi rahatsızlıkların çalgı ve melodiler yoluyla dizginlenmesi Müslümanların arasında önemli bir tedavi şekliydi. Bunu eski Yunan teorisinden ve geç dönem antikite pratik tecrübelerinden geliştirmişlerdi. Ayrıca Sasani döneminde farsların melankoloyi müzik yoluyla iyileştirmeye çalıştıklarından da haberdardılar. Müslüman filozof bilim insanları bu birikimi, Platon sonrası ahlak öğretesinin beden dört temel sıvısı ile ud telleri arasında bağlantı kurarak yeni teoriler geliştirdiler ve uygulamaya geçirdiler. Çünkü sihir ve gayri ilmi eski alışkanlıkların Kur'an ve Hadis'te kınanması, Müslümanları gerçek tıp ilmine ve toplum sağlığına yöneltmiştir. Özellikle Peygamberimizin “Ey insanlar hastalıklarınızı tıbbi yoldan tedavi ediniz. Allah tedavisini yaratmadığı hiçbir hastalık yaratmamıştır. Her hastalığın bir ilacı vardı, o bulunur ve tatbik edilirse o Allah'ın izni ile o iyi olur” demiştir. Ses sanatı (hendese-i savt) için bkz. İsmail ve Lamia Faruki, *İslam Kültür Atlası*, s. 354, 466 vd.; Nasr, *İslam ve İlim*, s. 153 vd.; a.mlf, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 152.

¹⁰² Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: Arabische Sparche, Pilologie, Frankfurt 199/1411*, (11), s. 208 vd.; Nasr, *İslam ve İlim*, s. 52 vd.; A.mlf, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 88; Kirmani, *İslam Bilim Tarihi*, s. 163.

¹⁰³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. M. Uyanık ve A. Akyol, Ankara, 2017, s. 13-73.

kurması, İslâm medeniyet tasavvurunun metafiziksel temellerini ortaya koyacak niteliktedir. Fârâbî'nin felsefe kurgusu bu nedenle *hakikatin birliği anlayışına* dayanmaktadır.¹⁰⁴

Önemli olan bu hakikate dair tasavvurların farklı zaman ve mekânlarda, farklı dillerde, farklı ırklara gönderildiği ve farklı yol ve yöntemlerle (şerait) uygulandığı gerçeğidir. Çünkü Tanrı yatay ilişkilerde tahrifat olduğu zaman dikey müdahale de bulunur ve aynı mesajı yeni bir form/modelde gönderir. Burada temel husus, bunlar arasındaki farklılıkları bir önceki model/paradigma ve değerler dizisi olarak görüp, hangisinin Hakikatten ne taşıdığının farkına varmaktır. Bu kültür ve bilim tarihi açısından da son derece önemli bir tespittir. Çünkü ilahiyat alanında her peygamberin şeriatını (yol, yöntem ve modelini) adalet ilkesi gereği inceleyip son paradigmaya neler taşıdığına dikkat etmenin aynısı bilim tarihi açısından da geçerlidir. Bunu *İlimlerin Sayımı* eseri bağlamında söyleyecek olursak, etkinlik olarak bilim tasavvuru gereği, insanlığın birikimi olan kadim kültürlerin bilgi, bilim ve medeniyet tasavvurları ve felsefi ekolleri de *birbirleriyle yarışan paradigmalar* olarak görebiliriz.¹⁰⁵

Meşşai geleneğini daha sistematik hale getiren Ebu Ali el-Hüseyin ibni Abdullah ibn-i Sina el-Belhi (d. 980/1037) hocası Fârâbî'nin *et-Tenbih* adlı eserindeki yöntem takip ederek, bilgi ve bilimleri teorik ve pratik olarak iki ana kısımda inceler. İlkinde hükümleri belirli zamanda geçerli olan ve sonra ortadan kalkan ilimler, ikincisi ise bütün zamanlarda geçerli olan ve hikmet diye isimlendirilen ilimlerdir. Bu ilimler arasında *usul, tevabi ve fîrûs* sayılabilir. Usulü/Yöntemi alet ilimler yani mantık ve alet niteliği taşımayan ilimler diye tekrar ikiye ayırır. İkinci disiplinlerden mevcut âlemin durumları ve âlem ötesi yani metafiziğin durumlarının bilinmesinde yararlanır. Bu kısımda kendi içinde teorik/*nazari ve pratik/ameli* diye ayrılır. Nazari ilim, marifet ile nefsin arınmasını amaçlar, ameli

¹⁰⁴ Fârâbî'nin İslam felsefesinin kurucu filozofu olması ve vahdeti vücûd nazariyesi açısından tahlili için bkz. Sayılı, "Bilimin Tarihsel gelişmesine Türklerin Katkıları" *Uluslararası İbn Türk, Haremzmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri* (9-12 Eylül 1985)s. 17; Farab şehrinin kültür merkezi olması için bkz. Emel Esin, "Fârâbî'nin Vatanında İki Kültür Merkezi: Kengü-Tarban(d) ve Sayram, aynı eser içinde, s. 40.

¹⁰⁵ Temellendirme için bkz. Mevlüt Uyanık, "*Küreselleşen Dünya ve Ortadoğu Müslümanları, Yeni Dünya Dergisi*, yıl.3, sayı.30,1996, s. 14-15; *Selefi Zihniyet, Arap Baharı ve Türkiye*, Araştırma Yay. Ankara, 2016, s. 135 vd.; Barışçıl Bir Dünya İçin İlahi Dinler ve Çoğulcu Evrensellik Tasarımları", "*Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, Bosna Hersek Saraybosna. 19-21 Mayıs 2016*" Sempozyumu.

ilimler ise marifete uygun doğru eylemin/amelin yapılmasını amaçlar. *Felsefe-nin hakkın ve hayrın bilgisi diye tanımlanması bundan dolayıdır*. Bu ilimle mevcut eşyanın hakikati araştırılır ve nefsin kemale ermesini hedefler. Bu da öğrendiği şeylerin uygulanmasıyla olur. Özetle nazari ilimlerin gayesi düşünmek olup uygulamak değildir, ama ameli ilimlerin gayesi hem düşünmek hem de uygulamaktır.¹⁰⁶

Kitabü’ş-Şifa bugüne kadar tek kişinin yazmış olduğu en kapsamlı bilgi ansiklopedisi olan ve İslâm dünyasında en etkili meşşai eser diye nitelenir.¹⁰⁷ İbn Sina, bu eserinde ayrıntılı olarak Mantık bağlamında el-medhal, kategoriler, önermeler, kıyas, burhan, cedel, sofistik deliller, hitabet ve poetika/şiiir’i inceler.¹⁰⁸ Şiiir, belagat ve cedel gibi insanın ürettiği disiplinlere “intaci ilimler” de denilir.¹⁰⁹ Tabiat ilimleri olarak da Fizik, (es-Simau’t-Tabii) Gökyüzü ve âlem, oluş ve bozuluş (el-kevn ve’l-fesad), etkiler ve edilgiler (el-efalu ve’l-infialat) mineroloji ve meteoroloji (el-Maadin ve’l-asar’l-ulviyye), psikoloji (Kitabu’n-nefs), botanik (Kitabu’n-nebat) ve biyoloji (Kitabu’l-hayavan) inceler. Matematik ilimleri olarak da geometri (usulu’l-hendese), aritmetik (el-hesap), musiki (Cevamiu ilmi’l-Musiki), astronomiyi (İlmu’l-heyet) tahkik edilir.¹¹⁰ Ardından metafizik (ilahiyat) incelenir. Madde ile karışımı uygun olmayan ve kendisine hareketin ilişmediği, dolayısıyla hakikati itibarıyla maddeden ve hareketten uzak olan durumları inceler.¹¹¹

¹⁰⁶ Saçaklızade, *Tertibu’l-Ulum*, Mukaddime, s.68-69.

¹⁰⁷ Nasr, *İslam’da Bilim ve Medeniyet*, s. 32, 48.

¹⁰⁸ Bu bağlamda Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*. Arabisches Sparche, Pilologie, Frankfurt 1991/1411 adlı eserinin 3. Ciltini, şiiire ayırır. Burada Arab ve Aristotelesci şiiir geleneği, aruz, istiare, teşsih, kaside, muaallakat vb hakkında ayrıntılı bilgi verir. Bkz. s.3 vd; *Tarihu’t-turasi’l-Arabi*, Riyad 1983/1403, 2, (kısım 2), s. 3 vd.; aynı cilt kısım 3 da buna tahsis edilmiştir.

¹⁰⁹ Saçaklızade, *Tertibu’l-Ulum*, mukaddime, Arapçası, s. 27, Türkçesi s. 53; Nasr, *İslam’da Bilim ve Medeniyet*, s. 60.

¹¹⁰ Nev’i Efendi, *Netayic el-Fünün*, s. 141-154, 225-229.

¹¹¹ İbn Sina, *Kitabu’ş-Şifa: Fizik II*, çev. M. Macit ve F. Özpilavcı, İstanbul, 2005, s. VX; Metafizik/ilahi ilim hakkındaki felsefi fikri şöyledir. İlahi ilmin konusu, ayırt edici akli varlıktır. Bu ilim, mutlak varlığı araştırır. Sınırı bir taraftan diğer ilimlerin kendisinden sudur ettiği nokta, diğer yandan vacibu’l-vucud’un başladığı noktadır. Zorunlu varlık ne bir türe ne de bir sınırlandırmaya veya delillendirme çerçevesine dâhil değildir. O, nicelik, nitelik, mekân, yürüme ve hareketten uzaktır. Onun benzeri, ortağı ve zıttı yoktur. O tekdir. Çünkü o, basittir, gerçek veya farazi parçalara bölünmez. “Saçaklızade, *Tertibu’l-Ulum*, Mukaddime, Arapçası s. 29, Türkçesi, s. 71.

Çünkü Tevhidi anlamak, evrendeki düzeni anlamaktan geçer. Bu da ancak matematik, geometri ve cebr bilmekle mümkün olur. Bu bilgilerin estetiğe yansımaları ise İslâm Sanatı ve mimarisinde somut olarak görülür.¹¹²

Görüldüğü üzere Kindî, Fârâbî ve İbn Sina'nın bilimler tasnifinin öncelemeleri ve önemini belirtmeleri, Tanrı-evren ve insan ilişkisinin kurgusunun nasıl yapıldığını gösterir. İnsanın gerek kendi, gerekse dış dünyanın doğasını Allah'ın ayetleri, yani simgeleri olarak görüp, anlamaya ve açıklamaya çalışması sonucunda (kategorik bir ayırım olarak ortaya çıkan) akli ve İslâmî/şer'i ilimlerin sistematize edilmesi felsefi düşüncenin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Felsefe klasiklerinin yanı sıra kadim kelam/teoloji kitaplarında ilk konu, bilgi ve bilginin elde edilmesi ve tasnifi, duyular, akıl ve haber-i mütevatirin ne'liği konuları oluşturmaları bundan dolayıdır.

Bu bağlamda fizik (insan/evren) ve metafizik irtibatını Meşşai gelenek şeklinde bir öğretiyeye dönüştüren bu âlimlerin filozof/hakim aynı zamanda hekim olmaları son derece önemlidir. Doğu'da Fârâbî ve İbn Sina, Endülüs'te en ünlü felsefeciler olan İbn Bacce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün Muvahhidler Devleti yöneticilerinin hekimleri olması hekim/hâkim irtibatının kurulmasının sonucudur.¹¹³

SONUÇ: BİLİMSSEL BİLGİ VE BİLİM TASAVVURUNUN YENİDEN İNŞÂSI

Fuat sezgin İslâm âlemi niçin geri kaldı? sorusuna bütün medeniyetlerin kaderi açısından bakar ve zamanı geldiğinde bulunduğu konumu hazırlanmasına katkıda bulunduğu ardıl/sonraki medeniyete bıraktığını belirtir. Önemli olan, sebep ve arazları birbirine karıştırmamaktır. O sebepleri savaşların ve yeni deniz yollarının keşfiyle birlikte İslâm dünyasındaki ekonomik ve politik zayıflığın bilimlerde duraklama olarak görür. O halde bilim tarihçisinin görevi bir yandan geçmişin hatırlanmasını temin etmek, diğer yandan da gerçeğe karşı adil olmayan yaygın tarihi gelişim tablosunu revizyona tabii tutarak düzeltmektir.¹¹⁴

İslâm dünyasında ilk dönemlerden itibaren geliştirilen bilimsel zihniyet ve ürettiği ürünleri bilim tarihi açısından incelemek, Batı bilim tasavvuruna olan etkisini bilmek ve son tahlilde pozitivist bilim tasavvurunun insan ve doğaya yönelik tahrip edici yapısını görmek, ancak bu tür okumalarla mümkün olabilir.

¹¹² Nasr, *İslam ve İlim*, s. 75-88; a.mlf, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 157.

¹¹³ Juan Vernet, Julio Samso, "İslam Biliminin Endülüs'teki Gelişimi" *İslam Bilim Tarihi*, edit. Rüşdi Raşid, s. 320; Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 191-192, 200 vd.; Nev'i Efendi, *Ne-tayic el-Fünûn*, s. 59.

¹¹⁴ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 178-179.

İslâm dünyası, Batılı bilgi ve bilim tasavvurunun teknolojiyle oluşturduğu tasallutundan kurtulmak ve artık ürün tüketicisi olmaktan çıkmak istiyorsa, modern bilime hâkimiyeti için yukarıda açıklanan süreçlerdeki gibi insanlık bilim düşüncesine özgün katkılar üretmeyi hedeflemelidir. Bunun da ilk dönem İslâm bilim geleneğinin iyi bilinmesi ve o dönemdeki zihin yapısının kavranılması üzerine temellenen yeni bir alan kurmak ile olacağı ortadadır.¹¹⁵

İslâm bilgi ve bilim tasavvurunun yeniden dirilişi (ihya) dediğimiz tam da budur. Burada salt insanın ötesine geçmek hedefi vardır. Gelenek ile bağ bilim tarihi ile korunursa, Batı düşüncesinin Batı dışı toplumları denek ve tüketim merkezleri olarak kurma sarmalından çıkabiliriz. Eğer bunu yapamazsak, Attas'ın ifadesiyle “fikri çözülme” devam eder. Nitekim benzer düşünceleri Batı'da yetişmiş önceleri sosyalist felsefe geleneğine göre metinler üreten daha sonra Uzakdoğu en son İslâm düşüncesiyle hemhal olan Garaudy, *20. yüzyıl Biyografisi* eserinde özetle şöyle der:

İslâmiyet'in ilk dönemindeki yaratıcı dinamizmi kavramak şarttır. Diğer bir ifadeyle, Hz. Muhammed (sav) getirdiği yeni form/şeriatı önceki formların ortaya koyduğu bilgi bilim ve medeniyet tasavvurlarıyla yüzleşmesini, kısa sürede kendisine ait yeni bir bilgi, bilim tasavvuru geliştirerek bunu teknolojiye dönüştürmesini, ortaya koyduğu İslâm Medeniyetinin felsefi temellendirmesini yapmadan İslâm bilgi ve bilim geleneğini önce inşa ve ihya edemeyiz. Yapacağınız tek şey, teknoloji transferidir ki, İslâm âlemi Batılı güçlerin savaş alanı ve üretimlerini tükettiği mekânlara dönüşmüş durumdadır. Bu durumdan kurtulmak için Garaudy için özünü kavramak ve taklidin cenderesinden çıkmak olarak tanımladığı içtihat zihniyetini yeniden diriltmekle mümkün olacağını söyler.¹¹⁶

Bu husus, Hz. Muhammed'e gönderilen İslâm'ın kendine özgü bir “episteme”sinin, bir “paradigma”sının olduğunu, ed-Din'in önceki uygulamaları (şer'u men kablana) bilgi ve bilim paradigmalarını yeni forma göre düzenleyip, cedel ve/ya burhan yöntemini tercihe göre bir rekabet ve yarışmanın bulunduğunu göstermektedir. Madem insanın amacı dünyada mutluluğu (tahsilu's-sada) elde etmektir; Yüce Mevla, Hz. Âdem'den itibaren insanlara dünyada refah,

¹¹⁵ Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 14; “İslâm ve Çevre Bunalımı”, çev. M. Uyanık, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 4, (3), 1990, s. 155-174; Uyanık, *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, s. 27; Bilimsel Sürece dair açıklamalar için bkz. Açıkgöç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, s. 59.

¹¹⁶ Roşer Garaudy, *20. Yüzyıl Biyografisi*, çev. A. Z. Ünal, Fecr Yay., Ankara, 1989, s. 261-29; Mevlüt Uyanık, “Değişmeyen Yeni Üzerine Düşünceler”, *Kitap Dergisi*, 44-45, 1990, s. 152-153

ahirette felâhı sağlayacak ilkeleri, farklı zaman ve mekânlarda, farklı dillerde farklı uygulayıcılara (nebi/rasul) göndermiştir, o halde bilim insanlarına düşen görev, hayatı kolaylaştıracak, insanları mutlu kılacak keşifleri yapmaktır.¹¹⁷ Bu husus, Sasani, Grek/Bizans ve Çin-Hind medeniyetleri ile yüzleşip, kısa sürede kendine özgü bir bilgi, bilim ve medeniyet kurgusu oluşturmasının temellerinin incelenmesi açısından önemlidir. Yeniden bir inşa’dan söz edeceksek, geçmişte bunu yapmış olmak, yeniden yapılabilirliğinin de teminatıdır.¹¹⁸

Bunun için de İslâm dünyasında siyasi, fıkhi ve fikri özgürlüğün yeniden temini için geleneksel bilgi, bilim tasavvuru ve medeniyeti ile mevcut hâkim Batı paradigmasının bilgisel zeminini mukayeseli ve akademik-etik kurallara uygun bir şekilde müzakere etmekten geçtiğini düşünen Fuat Sezgin ortaya koyduğu eserler ile İslâm bilim tarihini ana hatlarıyla bizlere sunmuştur. Onun okumalarını ve hedeflerinin kalanını gerçekleştirmek bilim tarihi açısından önemlidir. Buna ilaveten günümüz düşünürleri, özellikle İslâm aleminde ilk dönem âlimleri gibi bu veriler ışığında bir ilimler tasnifi ile başlayıp, pozitif ve beşeri ilimlerin evren ve insan ilişkisinin farklı boyutlarını inceleyerek (S. T. Kuhn gibi) “bir bütün içinde” “değer”lendirecek ve bir “paradigma” veya “bilimsel gelenek” oluşturacak ortak çalışmalar yapmalıdır.

KAYNAKÇA

F

- Abdülvehhab, Alib. Halef el-Katib Ebil-Huseyin Ali b.Halef b. Ali, *Mevaddü'l-Beyan*, yay. haz. Fuat Sezgin, Frankurt, 1986.
- Açıkgenç, Alparslan, *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İsam Yay., İstanbul, 2008.
- Açıkgenç, Alparslan, *İslâmic Science: Towards a Definition*, ISTAC, Kuala Lumpur 1996.
- Ahmed Enis, Münevver, “İslâm Bilimi Ne Değildir? *İslâm Bilimi Tartışmaları*, Ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990.
- Ahmed Enis, Münevver, “İslâm Biliminin Temelini Atmak”, *İslâm Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay.. İstanbul 1990.

¹¹⁷ Mevlüt Uyanık, *İslam İnanç Esasları*, Esin Yay., Ankara, 1997, s. 9 vd.

¹¹⁸ Mevlüt Uyanık, “Çağdaş İslam Düşüncesi Bağlamında Varoluşsal Arayışlar Olarak “Bilginin İslamileştirilmesi” ve “İslami Bilim” Projeleri”, s. 59-194; Yitik Medeniyetimizin İzlerini Takip Ederek Yeniden Diriltmek” *Diyanet Aylık Dergi*, (302), Şubat 2016, s. 26-29; “1980 Sonrası (İslâmcı) Dergilerde Bilgi-Bilim Tasavvurları” <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar/3241-1980-sonrasi-islami-dergilerde-bilgi-bilim-tasavvurlari> 09/04/2018; Mustafa Armağan (ed.), *İslam Bilimi Tartışmaları*, İnsan Yay. İst. 1990, s. 11-25.

- Alcoff, Linda Martin, "Foucault's Philosophy of Science: Structures of Truth/Structures of Power", *Continental Philosophy of Science*, edit. Gary Gutting, Blackwell Publishing, Oxford, 2005.
- Ali, Mahir Abdülkadir Muhammed, *Felsefetü'l-Ulum*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1984.
- Brehier, E, *İnsan İlimlerinin Bugünkü Konuları*, çev. S. Evrim, Anıl Yay., İstanbul, 1965.
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. H. Hatemi, İstanbul, 1994.
- D. Klemke, R. Hollinger, D.W.Rudge, Prometheus Books, New York, 1998.
- Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- Ebü'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyübi, *Takvimü'l-Büldan-Ebü'l-Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul, 2017.
- Eğitimindeki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, 23, (Güz) 2013, 209-219.
- el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahi Tarafı*, çev. Fuat Sezgin, DİB Yay., Ank 1948.
- el-Cerbezkanî, Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Cafer, *Kitabu'r-Ravda*, yay. haz. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1985/1405.
- el-Daffa, Abdullah, "Müslümanların Matematiğe Katkıları" *İslâm Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990.
- el-Farabî, Ebu Nasr, "Kitabu'l-Burhan", *el-Mantık inde'l-Fârâbî*, tahk. Macit Fahri, Beyrut, 1986.
- el-Farabî, Ebu Nasr, "Kitabu'l-Cem beyne Ra'ye'l-Hâkimeyn", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinde*, çev.: Mahmut Kaya, İstanbul, 2003.
- el-Farabî, Ebu Nasr, *İlimlerin Sayımı*, çev. Aygun Aykol, Elis Yay., Ankara, 2017.
- el-Faruki, İsmail Raci ve L. Lamia el-F"aruki, *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. O. Kibaroglu, Z. Kibaroglu, İnkılab Yay., İstanbul, 1999.
- el-Fergani, Ebu el-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir, *Cevami ilm en-nucum ve Usul el-Harekat es-Semaiyye / Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları*, çev. Yavuz Unat, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012.
- Esin, Emel, "Fârâbî'nin Vatanında İki Kültür Merkezi: Kengü-Tarban(d) ve Sayram", *Uluslararası İbn Türk, Haremzmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri* (9-12 Eylül 1985), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- es-Safadi, Salahaddin Halil b. Aybek, *A'yanu'l-asr ve e'vanu'n-Nasr* (The Important of Persons of the Age), yay. haz. Fuat Sezgin ve Amavi Mazen, Frankfurt, 1990.
- es-Seyyid Ahmed, Daru'l-beşair'il-İslâmiyye, Beyrut, 1988/1408. Türkçeye çev. Z. Pak, M. A. Özdoğan, Ukde/Vefa kitapevi, Kahramanmaraş 2009.
- Farabî ve İhsau'l-Ulum Adlı Eseri" Ebu Nasr el-Farabî, *İlimlerin Sayımı*, Tercüme, Aygun Aykol ile Elis Yay., Ankara, 2017, 13-73.
- Fazlur Rahman, "Bilginin İslâmleştirilmesi: Bir Cevap", *Çağdaş İslâm Bilimine Giriş*, ed. M.Uyanık, Fecr Yay., Ankara, 2012.
- Feyerabend, Paul, "How to Defend Society against Science", *Introductory Readings in the Philosophy*, ed. E.D.Klemke, R.Hollinger, D.W.Rudge, Prometheus Books, New York, 1998.
- Ford, Glyn, İslâm Biliminin Yeniden Doğuşu, *İslâm Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990.

- Freund, Julien, *Beşeri Bilim Teorileri*, çev. B. Yediyıldız, TTK, Ankara, 1991.
- Garaudy, Roger, *20. Yüzyıl Biyografisi*, çev. A. Z. Ünal, Fecr Yay., Ankara, 1989.
- Gilson, Etienne, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu*, çev.: Şamil Öçal, İstanbul 2005.
- Göker, Lütfi, *Bilim ve Teknolojinin Gelişimi ile İslâm Bilginlerinin Yeri*, Elif Matbaası, Ankara, 1988.
- Göker, Lütfi, *Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslâm Bilginlerinin Yeri*, MEB, İstanbul, 1998.
- Göker, Lütfi, *Matematik Tarihi ve Türk-İslâm Matematikçilerinin Yeri*, MEB, Ankara, 1997.
- Göker, Lütfi, *Türk-İslâm Astronomi Bilginleri ve Gökyüzü Bilgileri*, MEB, Ankara, 1995.
- Gutas, Dimitri, *İbn Sînâ'nın Mirası*, derl. ve çev. M. C. Kaya, İstanbul, 2004.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, çev. L. Şimşek, İstanbul, 2003.
- Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006.
- Hakimi, Rıza, *İslâm Bilim Tarihi*, çev. Hüseyin Arslan, İnsan Yay., İstanbul, 1999.
- Havkal, Ebul-Kasım, *Suretü'l-arz- 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yedi Tepe Yay., İstanbul, 2014.
- Hoodbhoy, Pervez, *İslâm ve Bilim: Bağnazcılığa Karşı Akılcılığın Savaşı*, çev. Eser Birey, Cep Yay., İstanbul, 1993.
- İbn Haldun, Ebu'z-Zeyd Velîüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukadime Osmanlı Tercümesi*, Pirizade Mehmed Sahib, haz. Y.Yıldırım, S. Ş. Erdem, H. Özkan. M. C. Kaya, Klasik Yay., İstanbul, 2008.
- İbn Sina, *Kitabu'ş-Şifa: Fizik II*, çev. M. Macit ve F. Özpilavcı, İstanbul, 2005.
- İstanbul, 1994.
- Kaysariyyei, İlyas b. Ahmed, *Keşfü'l-Akaba*, hzl. Mikail Bayram, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.
- Kennedy, Edward S, "Matematiksel Coğrafya" *İslâm Bilim Tarihi*, ed. Rüşdi Raşit, çev.
- Kindi, Ebu Yusuf Yakup İshak, *Risale fi Kemiyeti Kutubi Aristutalis ve ma Yuhtacı İleyhi fi Tahsilil-Felsefe*, *Kindi Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2002.
- Kirmani, Muhammed Zeki, "Çağdaş İslâm Bilimine Giriş Nasıl Olmalıdır?", çev. M. Uyanık, *Çağdaş İslâm Bilimine Giriş*, ed. M. Uyanık, Fecr Yay., Ankara, 2012.
- Kirmani, Muhammed Zeki, "Vakar Hüseyini'nin İslâm Bilim ve Teknolojisi", *İslâm Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990.
- Koyre, Alexandre, *Bilim Tarihi Yazıları*, çev. Kurtuluş Dinçer, Tübitak, Ankara, 2000.
- Kuhn, Thomas S, *The Natural and the Human Sciences* *Introductory Readings in the Philosophy*, ed. E. D. Klemke, R. Hollinger, D.W.Rudge, Prometheus Books, New York, 1998.
- Kuhn, Thomas S, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1970; Türkçesi, Bilimsel Devrimlerin Yapısı, Nilüfer Kuyas, Alan Yay., İstanbul, 1995.
- Lekesiz, M.Hulusi, "Ottoman Scientific Mentality: An Essay on its Formation, Development and Decline" *Science in İslâmîc Civilisation*, edit. E.İhsanoğlu ve Feza Günergun, İrcica, İstanbul, 2000.
- Losee, John, *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford University Press, New York, 2001.
- McMullin, Ernan, "is Philosophy Relevant to Cosmology" *Modern Cosmology and Philosophy*, ed.. John Leslie, Prometheus Books, New York, 1998.

- Morelon, Regis, “İslâm Astronomisinin Genel Bir İncelenmesi” *İslâm Bilim Tarihi*, ed. Nasr, Seyyid Hüseyin, “İslâmî Bilim Nedir?”, çev. M. Uyanık, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 7, (1), 1993-1994, 89-93.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, İslâm Bilimi Nedir?, *İslâm Bilimi Tartışmaları*, ed. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990, 27-36.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul, 1989.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, İslâm ve Modern Bilim Sorunu, çev. H. R. Acar, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 5, (2), 1991, 77-70.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, çev. N. Avcı, K. Turhan ve A. Ünal, İnsan Yay., İstanbul, 1991.
- Negus, Michael Robert, “İslâmî Bilim Kavramı ve Müslüman Bir Bilim Adamının Düşünce Modelleri”, çev. Aygün Akyol, *Çağdaş İslâm Bilimine Giriş*, ed. M. Uyanık, Fecr Yay., Ankara, 2012.
- Nev’i Efendi, (Yahya b. Pir Ali b. Nasuh), *İlimlerin Özü (Netayic el-Fünün)*, yay. haz. Ömer Tolgay, İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- Orak, Kadriye Yılmaz, Mahmut Berköz, “Kelile Ve Dimne Tercümeleri ve Kitlelerin Poincare, Henri, *İlim ve Usûl: İlim Felsefesi*, çev. Salih Zeki, İstanbul, 1928.
- Popper, Karl, “Conjectures and Refutations” *Introductory Readings in the Philosophy*, ed.: E. Ronan, Colin A, *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun, Tubitak, Ankara, 2003.
- Rosenberg, Alex *Philosophy of Science*, Routledge, London, 2007.
- Rosenthal Franz, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval İslâm*, Leiden, 1970.
- Rüşdi Raşid, çev. Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006.
- Saçaklızade, Muhammed b.Ebi Bekr el-Meraşi, *Tertibu’l-Ulum*, tahk. Muhammed b.İsmail Saliba, George, “Miladi II. Yüzyıldan Sonra Müslümanların Gezegen Teorileri”, *İslâm Bilim Tarihi*, ed. Rüşdi Raşid, çev. Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006.
- Samso, Julio, Juan Vernet, “İslâm Biliminin Endülü’s’teki Gelişimi” *İslâm Bilim Tarihi*, ed. Rüşdi Raşid, çev. Habip Türker ve Cemile İpar, Litera Yay., İstanbul, 2006.
- Saraç, Celal, *Bilim Tarihi*, MEB, Ankara, 1998.
- Sayılı, Aydın, “Bilimin Tarihsel gelişmesine Türklerin Katkıları”, *Uluslararası İbn Türk, Haremzmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri* (9-12 Eylül 1985) Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1990.
- Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp* (Adlı Eserin muhtasarı), hzl. Mübahat Türker-Küyel, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank., 1996.
- Sayılı, Aydın, *Turkish Contributions to Scientific Work in İslâm*, TTK, Ankara, 1988.
- Schubring, Gert, “Recent Research on Institutional History of Science and Its Application to İslâmic Civilization”, *Science in İslâmic Civilisation*, ed. E.İhsanoğlu ve Feza Günergun, İrcica, İstanbul, 2000.
- Sezgin, Fuat, *Bibliographie der deutschhsprachigen Arabistik und İslâmkunde: Arabische Sparche, Pilologie, I*, Frankfurt, 1990/1410.
- Sezgin, Fuat, *İslâm’da Bilim ve Teknik I*, çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ve Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

- Sezgin, Fuat, *Tarihu't-turasi'l-Arabi*, çev. Mahmud Fehmi Hicazi, İmam Muhammed b. Ströker, Elisabeth, *Bilim Kuramına Giriş*, çev. D. Özlem. İstanbul, 1990.
- Suud el-İslâmiyye Üniversitesi Yayını, Riyad, 1983.
- Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzuatü'l-Ulum*, Kemaleddin Efendi, Dersaadet, 1313.
- Turan, Sefer, *Fuat Sezgin: Bilim Tarihi Sohbetleri*, Timaş Yay., İstanbul, 2018.
- Tusi, Nasiruddin, Tahriru Usuli'l-Hendese ve'l-Hisab/Eukleides'in Elemanlar Kitabının Tahriri, yay. haz. İhsan Fazlıoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2012.
- Türker, Ömer, İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi, *Sosyoloji Dergisi*, 3, (22), 2011, 534-544
- Uçar, Doğan, "Turkish Cartography in the 16 th Century" *Science in İslâmic Civilisation*, ed. E.İhsanoğlu ve Feza Günergün, Ircica, İstanbul, 2000.
- Uluğ Bey, *Zic-i Uluğ Bey* (Astronomi Cetvelleri) çev. Mustafa Kaçar ve Atilla Bir, Kültür Ural, Şafak, *Bilim Tarihi III: Modern Çağ, Bilim ve felsefenin Ortak Gelişimi*, Ağaç Yay.,
- Uyanık, Mevlüt, "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak: İslâm Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı Üzerine Bir Deneme", *İslâmiyat*, 8 (4) 2005, 57-78.
- Uyanık, Mevlüt, "İslâm Medeniyeti ve Felsefesinin Teşekkülünde İlk Bilim Tasnifleri", *Sabah Ülkesi Dergisi*, 56, Temmuz 2018, 64-67; <http://www.sabahulkesi.com/2018/08/04/islâm-medeniyeti-ve-felsefesinin-tesekkueluende-ilk-bilim-tasnifleri/>.
- Uyanık, Mevlüt, "Lisans ve Lisansüstü Programların Yürütülmesinde Karşılaşılan Sorunlar", *Türkiye'de İslâm Felsefesi Araştırmalarının Seyri: Kazanımlar, Öncelikler, Sorunlar*. Ed. M. Nurullah Turan, İrfan Karadeniz, Enver Şahin, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize, 2016.
- Uyanık, Mevlüt, Akyol Aygün, "Yeniden Yurtlandırmak Projesinin Hareket Noktası Olarak Uyanık, Mevlüt, Akyol Aygün, *İslâm Ahlak Felsefesi*, Elis Yay., Ankara, 2018.
- Uyanık, Mevlüt, Barışçıl Bir Dünya İçin İlahi Dinler ve Çoğulcu Evrensellik Tasarımları" Timav "Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, Bosna Hersek Saraybosna. 19-21 Mayıs 2016" Sempozyumu.
- Uyanık, Mevlüt, *Çağdaş İslâm Bilimine Giriş*, Fecr Yay., Ankara, 2012.
- Uyanık, Mevlüt, Çağdaş İslâm Düşüncesi Bağlamında Varoluşsal Arayışlar Olarak "Bilginin İslâmileştirilmesi" ve "İslâmi Bilim" Projeleri", *Bilim Tarihi ve Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. Ö. Bozkurt, Mardin 2016.
- Uyanık, Mevlüt, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Elis Yay., Ankara, 2012.
- Uyanık, Mevlüt, *Selefi Zihniyet, Arap Baharı ve Türkiye*, Araştırma Yay. Ankara, 2016.
- Uyanık, Mevlüt, Üç Tarz-ı Tefekkür: Arap, Fars ve Türk Müslümanlığı" <http://www.ana-habergazete.com/yazarlar/prof-dr-mevlut-uyanik-yazilari> 19 Haziran 2017.
- Vural, Mehmet, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, Elis Yay., Ankara 2018.
- Zeki, Salih, *Kamus Riyaziyyat*, İstanbul, 1318.